

N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom 1867.

Af Carl Weltzer.

Om firsindstve en Kæmpe naar —.

Da Biskop, Dr. P. C. Kierkegaard i September 1867 havde ladet sig nærmest nøde til at blive Kultusminister¹, var der blandt de mange betydningsfulde Sager, som ventede paa at finde deres Løsning (Spørgsmaalene om Fri- og Hjælpemenigheder, Kirkekommission, Kirkeforfatning), intet, der paa samme Tid var saa modent til at skulle løses og saa sprængfarligt, som Problemet N. F. S. Grundtvig. Vel havde denne danske Præst ikke faa Gange i sit lange Liv, et Liv levet under en stærk Personligheds Krav paa at udfolde sit Væsen og sine Tanker i den videst mulige Frihed, talt haarde Ord mod Stat og Statskirke, men hans Følge var fordum oftest saa lille, og saa lidet betydende en Flok, at man roligt lod ham finde Udtryk for, hvad der laa ham paa Hjerte. At han en Aarrække var kommet under Censur, skyldtes hans personligt fornærmende Udtalelser mod en københavnsk Teolog, ikke noget Indgreb fra Bisp eller Cancelli. Men nu var han blevet en Magt, en stærk Mand. I det lavsmæssige politiske Liv talte han med blandt de store, selvom han ingen Partiførerstilling kunde opnaa, en ligefrem diplomatisk Aare var han visselig ikke udrustet med, men i særlig Grad havde den nu 83-aarige Mand i sin Skikkelse samlet Forventningerne om en national Genrejsningstid, Dage, hvor Folkeaanden ikke blot vilde komme til Kræfter efter det lammende Nederlag

¹) Carl Weltzer: Biskop Peter Kierkegaard. Kh. Saml. 6. R. IV, 517—531.

1864, men bevidst leve i Haabet om Sønderjyllands Genforening og det folkelige Livs Gennembrud i Kirke og i Skole. Han havde altid været en Synernes Mand, og det var næppe Dronning Caroline Amalie alene, som i svære Tider kunde spørge: »Jeg gad nok høre Grundtvig prophetere om den nærmeste Fremtid«¹, men langt ind i de politiske Venstreparter vejede hans Ord mere end mangan Ministers, end sige da en Biskops; hvor han gik hen, kom han ikke til at gaa alene. Og nu havde der gennem godt fire Maanedre, medens den gamle Præst med Bisperang, (det var D. G. Monrad, der formidlede det Kongebrev, som satte Grundtvig og Martensen Side om Side,) havde været syg i Sindet og frivilligt levet i Afsondrethed fra det daglige Liv, ligget en Afskedsbegæring, hvori Oldingen paa Mandagen i den stille Uge (15. April) 1867 søger om at blive entlediget i Naade dels p. G. a. Overtrædelser af Kirkeritualet ved en Gudstjeneste i Vartov Kirke, dels p. G. a. Alderen. Men Kierkegaards Forgænger som Minister, Th. Rosenørn-Teilmann havde forsynet Sagen med to Paategninger²: »Sagen stilles i Bero; foreløbig i 14 Dage. 1. Maj 1867 Th. Rosenørn-Teilmann«; og nedenunder staar der: »Beroer yderligere indtil videre, 9. Juni 1867 R.T.«. Saa Ministeren var ikke tilsinds at ville bruge en »haardhændet Strengthed«, som man³ senere har tillagt ham. Han vil ikke blandes op i Sagen, og kort Tid efter opgiver han Kultusministeriet for at nøjes med Justitsministeriet. Maaske havde kloge Folk i Ministeriet regnet med, at den gamle Kæmpe i Vartov havde faaet sin Helsot, mange troede jo allerede i Paaske-tiden, at det var Begyndelsen til Enden. »Deres Mand er dødssyg«, var de første Ord, den Læge havde sagt, der om-

¹) Dronning Caroline Amalies Breve til P. Rørdam (tidl. Privateje, nu R.A.). Brevet er fra 25' Januar 1859.

²) R.A. Alle Sagens Akter findes i Kultusmin. 1. Dept.s Arkiv. Sagens Nr. T. 472. (1867).

³) H. Helweg: N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom, 2. Opl. 1932, S. 103 Anm.

sider var blevet hentet til Grundtvig¹. Og andre saa i Sindsforvirringen en sidste Opblussen, et Tegn paa, at det vilde gaa med Grundtvig som med Søren Kierkegaard², at Lyset lige før det sluktes, brændte op i en pludselig høj Flamme. Den 42 aarige døde, den 84 aarige kom sig. Tankerne var atter fæstet til en dyb Erfarings Anker, han kunde blive træt og gnaven som før, den heftige Opblussen var ovre, og han kunde nu se tilbage paa alt, hvad der i det sidste Halvaar var sket, som en sund kan betragte Sygdomstiden; den laa som en Fangedragt ved hans Fødder. Nu var Præsten i ham, det ham i Sjæl og Sind indbrændte Kristuspræg, ved at længes efter at maatte finde tilbage til den »Svalerede, det Spurveskjul«, til den Menighed, hvor Grundtvig stærkest og nærmest fandt Gudsrigets Dør aaben.

Men fordi han selv følte sig rask, og fordi mange af hans Tilhængere, ogsaa de, der i Foraaret med Forfærdelse havde maattet bede de kirkelige Myndigheder om at laase Vartov Kirkedør for den syge Præst, bad saa mindelig om, at det maatte ske, turde man saa, uden videre Sikkerhed end den som et meget kendt og et endnu ganske intetsigende Lægenavn kunde yde, lade N. F. S. Grundtvig begynde paany, en Mand, der for seks Aar siden havde fejret det sjældne gyldne Præstejubilæum for 50 Aars Tjeneste? Og turde man sige Nej til hans Begæring om at faa sin Afskedsansøgning tilbage? Hvis han ikke blev lukket ind i Folkekirkens Tjeneste paany, vilde det da ikke faa adskilligt større Følger for den danske Kirkes Fremtid end det, der var sket ovre i Ryslinge, og som endnu ikke var bragt i en blot nogenlunde Orden, med Sognepræst Vilh. Birkedal, den af Kongen afskedigede og hans Præsteger-

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°. Niels Lindbergs Beretning om Grundtvigs Sindssygdом, nedskrevet 20—22' April 1867. Kontorchef Niels Lindberg takkes hjerteligt for Tilladelse til at maatte benytte denne og en lignende Beretning om Grundtvigs sidste Dage. Af »Grundtvig i 1872« haaber jeg inden længe at kunne give en Skildring.

²) Fr. Hammerich: Et Levnetsløb, 1882, S. 206.

ning i hans gamle Menighed og i Sognene i Nabolaget; blev det Grundtvigs Genmæle, at han førte sin Menighed og sine mange Tilhængere, ikke mindst i den yngre Præstestand ud i Frikirke eller Sektdannelse, hvor vilde en saadan Bevægelse saa føre hen? Her var i Sandhed mere at frygte, end da Søren Kierkegaard døde; han ønskede ikke engang selv at gaa ud af den Folkekirke, som han kæmpede paa Liv og Død med.

Hvorledes det i Virkeligheden forholdt sig med Grundtvigs Sindssygdom, har det, trods de Beretninger derom, der er kendt fra Fr. Hammerichs Levnetsløb, Otto Møllers og Skat Rørdams Brevveksling, Dr. H. P. B. Barfods Minder og de Brevuddrag fra forskellige Grundtviglærlinge, som Kirketidende bragte 1916—1917, været vanskeligt at vinde Klarhed over. Hjalmar Helwegs banebrydende Værk om »Grundtvigs Sindssygdom« er bygget over et altfor sparsomt Kildemateriale, endda for flere af Kildernes Vedkommende Anden- og Trediehaandsudsagn. Da det viser sig, at der er usædvanlig mange hidtil upaaagtede Kilder til at lære Grundtvigs Sygdom i 1867 at kende, og det især kan give Lejlighed til nogen Eftertanke, at det vist tør hævdes, at Grundtvigs Omgivelser var mindst ligesaa farlige for ham, som han for sine Omgivelser, skal der her gives en Redegørelse for Sygdomstiden 1867.

Fredag 12. April 1867 blev en forunderlig Dag i Grundtvigs Liv. Ikke fordi Grundtvig blev fotograferet om Eftermiddagen af Rosenlund, et Billede, hvori Vilh. Saxtorph saa Sygdom og Svaghed udtrykt: »Udtrykket om Munden er meget træt og sørgmodigt, der synes slet ingen Kraft at være tilbage«¹; men Underskriften som »den gamle« satte ved sit Fotografi har endnu Kampaarenes stærke Selvbevidsthed: »Det har endnu slet ingen Fare, / han revner af den Roes han fik: / »I Skjaldskab han de lærdes Skare / i Lærdom Skjalde overgik.« Han kunde endnu se frem.

¹) Vilh. Saxtorph: Portrætter af N. F. S. Grundtvig, 1932, S. 54 f.

Men to Mennesker, der stod Grundtvig nær, fik i deres Sind tegnet et Billede af ham i hans Glæde og Gru, Skygger, der ikke kan viskes bort med nogen Finger. Den unge teologiske Kandidat Otto Jacobsen, der var Huslærer for de skolepligtige Børn paa »Gladhjem«, som Grundtvigs Sted jo hed, maa dele sin Lykke med Vennen Ernst Trier, ogsaa en lykkelig, der skulde have Bryllup om faa Dage: ... »Grundtvig er siden i Søndags aldeles mærkværdig; han er ude af sig selv af Glæde og Haab, han føler sig rask og stærk, og Aanden er over ham fra Morgen til Aften. Aldrig har jeg hørt ham bekjende Troen og bede Fadervor som igaar og idag, aldrig har jeg seet hans Øine saa lyse og store, aldrig har jeg hørt ham synge saa kraftigt. Og, hvad der gjør ham saa glad, . . er ikke blot og ikke nærmest Guds Menigheds Sag, men det er den danske Sag. Vi sang da ogsaa imorges »Syng med os baade Mark og Skov«, og da vi var færdige, saa sagde han helt straalende og vægtigt: »Ja Gud ske Lov, saadan kan vi synge«. Efter Paasken er det hans Agt at udgive et Uge- eller Maanedes-Blad. Og hermed Levvel. Du skal ikke være bange for at meddele gode Venner disse Ord, for det er aldeles tilforladeligt. Han venter ganske vist, at det danske Folks Seir er ganske nær¹«.

Otto Jacobsen har set, hvilken legemlig og aandelig Forandring der i Løbet af ganske kort Tid er sket med den 83-aarige Mand. Det svære Tryk, som Alderen og de skuffede Haab (Sønderjyllands Tab, den gennemsete Grundlov af 1866) havde lagt over ham og gjort ham lavmælt, knuget og famlende, var med eet borte; Støttestaven var til ingen Nytte længere, Brillerne syntes ogsaa overflødige; han kunde se, han kunde synge, han kunde se Syner som i de unge Aar. Det gamle var blevet nyt. Selv fortalte han til alle: »Jeg er blevet et nyt Menneske«.

Hen paa Eftermiddagen, da Solen endnu ikke var gaaet

¹) Ernst Triers Privatarkiv, R.A. Brev fra Otto Jacobsen 12. April 1867. Otto Jacobsen blev siden først Højskoleforstander, derpaa Præst. (Jfr. Højskolebl. 1894 S. 513ff. 609ff).

ned bag Søndermarkens Træer, kom en anden af Hjemmets yngre Venner paa Besøg. Det var den 35-aarige Elise Lindberg, Datter af den afdøde Præst Jakob Christian Lindberg, der mere end noget andet Menneske, maaske Fru Elisabeth Grundtvig fraregnet, havde stridt, for at Grundtvigs Tanker kunde vinde Fodfæste i det danske Folk. Hun havde arvet sin Faders Begavelse, og selvom han forbød hende at læse Græsk og Clara Raphaels Breve, fik hun Lov til at samle sig usædvanlig rige Kundskaber; vant som hun jo var fra Barndomshjemmet, hvor Brødreparrerne Kierkegaard og Hammerich gik ud og ind, til at lytte til Samtaler, der var noget værd, naaede hun tidlig til aandelig Modenhed; hendes sjælelige Jordbund var Vartov Menighed. Ogsaa hun kendte til Smerten over det tabte Slesvig, og før Paludan-Müller endnu havde udtrykt Fremtidshaabet om fromme stærke Kvinder, havde Elise Lindberg besluttet, at hun vilde være med til at forberede Genforeningen mellem Danmark og Sønderjylland. Nogle havde nemlig peget paa, hvor nødvendigt det var, at der drog unge Kvinder over til Landet sønden Aa for at bevare det danske Sprog omkring i Sognene, saaledes at Modersmaalet ikke blev trængt ude ved Skoleundervisning paa Tysk. Nu vilde Elise melde sig under Fanerne. Hun vilde sige det til gamle Grundtvig selv. Han og Fru Grundtvig gjorde et meget oplivet Indtryk. »Jeg er blevet til et nyt Menneske, jeg er bleven ganske rask, al Sygdom er forbi, jeg er bleven mig selv igjen«, saaledes lød hans Ord til Velkomst. Da Elise Lindberg i sin Glæde over de gode Nyheder giver Fru Asta et Kys, vil den gamle Mand ogsaa have et Kys, fordi han var saa glad. Snerpe vilde Frøken Lindberg ikke være, og hun gav ham da et Kys, som en Datter vilde have givet sin gamle Fader det. Men nu vilde Grundtvig ikke give Slip paa hende; mens han med mild og kærlig Stemme sagde en hel Masse, deriblandt ogsaa skønne og dejlige Ting om Guds Rige, blev han ved at knuge og kysse hende, trods hendes oprigtige Vægning. Ja tilsidst havde han faaet

hende sat paa sit ene Knæ og Fru Grundtvig paa det andet. »Hun maa gjerne se det«. Snart havde Ridderligheden Overtaget, saa han kyssede hendes Hænder som Tegn paa, at »det ikke var Kiøds Lyst«, snart er han voldsom og trods hendes bønfoldende Raab umættelig med sine afskyelige Kærtegn. Hun kan ikke slippe fra ham. Fru Grundtvig har ikke sagt andet end: »Ja, det er nu ikke alle, der forstaaer det«. Mere død end levende naar Elise Lindberg hjem til Broderen, Redaktør Niels Lindberg, hvem hun fortæller det altsammen¹, som hun ogsaa senere betror det til Broderen Jens og hans Hustru paa Grenaakanten¹. Grundtvig maatte da være afsindig; Delirium kunde det ikke være, han var jo en maadeholden Mand². De prøver med det samme at sætte Sven og Laura Grundtvig, som ogsaa bor paa Gl. Kongevej, ind i denne pinlige Sag; men da Elise ikke kan komme til at tale med Laura under fire Øjne, bliver det kun til en Forespørgsel om, hvorledes gamle Grundtvig havde det; ogsaa her faar hun et straalende Svar: Han er blevet saa rask i alle Henseender. Sven Grundtvig smiler ad hendes Ængstelse for, at der maaske var en ny Sygdom ved at bryde ud, naar Benene saadan heledes (den gamle havde sagt, at han nu kunde danse, om han havde lært det i sin Ungdom), hans Fader var nu noget særegent: »Ja med ethvert andet Menneske vilde det være ængsteligt, men han er nu engang ikke som andre Menne-sker«³. Saa tog Elise Lindberg hjem, uden at hun havde faaet talt om det, hun var kommet for at sige. For den dystre Mulighed stod ogsaa for hendes opskræmte Sind, at det kun var hende, som Grundtvig var saadan imod; skulde hun saa ikke tie og taale. Han var dog Grundtvig.

¹) Elise Lindbergs Privatarkiv, R.A. Brev 14. Maj 1867 til Fru Amalie Lindberg. Jeg takker Rigsarkivaren for meddelt Tilladelse til at benytte dette Brev.

²) Otto Møller mente dog (Otto Møller og Skat Rørdam I, S. 121), at Grundtvig havde for stor Smag for Livets Goder.

³) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

Medens hun sad ene med sine bitre Erfaringer, var der, som saa ofte, Gæster paa »Gladhjem«. Det var især Ungdom, Sophie Reedtz' Venner og Kammerater. Kapellan Køster havde ogsaa været der. Den gamle Præst, Sophies Stedfader, havde været rigtig i sit Es; han havde indviet dem i, at han nu vilde udgive et Ugeblad, der skulde indeholde hans Sange fra 1864, en politisk Leder og som Feuilleton en Række Epigrammer, som han daglig skrev en Del af. (For Elise havde han ogsaa læst et Digt »Morgenfruerne«.) Han havde tilsidst kysset alle Kvinder, der var tilstede, især havde han haft de unge Piger paa Skødet. Da Køster næste Dag af Niels Lindberg bliver spurgt om, hvordan Grundtvig egentlig havde det, fik han til Svar, at den gamle »maaske havde været noget sær«; men ellers havde den unge Præst intet at bemærke. Der var efter Niels Lindbergs Forstaaelse mange, der undrende lagde Mærke til, at »Grundtvig er saa kjærlig mod alle i denne Tid«. De regnede med, at der nu kom en ny Tid for Menigheden. Kysseriet vakte ikke med det samme Grundtvigs Omgivelseres Omtanke. Der var jo allerede i det Mirakel, der var sket med den ellers saa affældige Mand, et Tegn paa, at en ny Tidsalder havde banket paa Døren. Grundtvig havde Lørdagen før, 6' April, været ved at skrive sin Prædiken til Mariæ Bebudelsesdag, hvor Evangeliet jo handler om Gabriels Komme til Jomfruen i Nasaret. Denne Prædiken er ikke fundet mellem de bevarede Nedskrifter fra Foråret 1867¹. Mens han arbejdede med sin Tekst, og faa Forkyndere i Danmark har vel efterladt sig en saa vældig Række skrevne Prædikener som det levende Ords Tolk, blev han klar over, at alle hans tre Hustruer, selvom de paa-stod det modsatte, aldrig havde undfanget som Følge af ægteskabeligt Samliv, da han altid havde været uden Mandskraft, men de var blevet frugtsommelige af Tro ved Ordet og Kysset. Nu vilde han kysse Koner og Piger, at

¹) Grundtvigarkivet fasc. 58.

de kunde føde Jomfrubørn; Enkedronningen kunde nu føde Holger Danske. Da han nogle Dage efter paany vender tilbage til disse Tankegange, erklærer Fru Elisabeth Hostrup, Hauchs Datter, at den ny Menighed saa maa uddø med disse jomfrufødte; hvortil Grundtvig svarer, at de kan jo selv faa Børn paa lignende Maade¹.

Der ligger da bag den sindsformørkede Tale og den nedtrykte Stemning, over at man har været ufrugtbar, Længslen efter Herlighedsriget, hvor en Slægt færdes, der ikke er født af Køds Vilje, hellerej af Mands Vilje, men af Gud. Og i det ydre, det synlige, viser Sygdommen, der allerede af Skat Rørdam er kendetegnet som Satyriasis, sit lystne Kogleransigt. De, der var nærmest til at kunne se og forstaa, Grundtvigs Hustru, »det lille stakkels, skjørhovede Fruentimmer« kalder Elise Lindberg hende, og Husjomfruen, den bomstærke jyske Pige Caroline Larsen, trommer tværtimod Kvinder sammen allevegnefra, for at de kan blive betagede af den vældige Forandring, der er sket i Gladhjem. Nu svarede det til sit Navn. Om *Lørdagen 13. April* faar Elise Lindberg et ejendommeligt Besøg af Fru Asta Grundtvig. Hun er sendt af sin Mand for at sige til Elise, at »han er da ikke vred paa Dem«. Havde den unge Pige haabet paa en Undskyldning eller blot et Par venlige Ord, skuffedes hun deri. Grundtvig vilde understrege, at det ikke var Kødelighed, hvad der var sket Eftermiddagen før. Og Fru Grundtvig tilføjede som sin egen Mening, at »det var Altsammen den Helligaands Gerning, at Grundtvig i disse Dage var saa fuld af den Hellig Aand, og at han troede, at han kunde kysse Kærligheden ind i Folk, naar de blot fuldkommen ville *hengive* sig og havde Troen.« Frøken Lindberg kom med Føje til den Slutning, at Fru Grundtvig var mere gal end Manden. Men ulykkeligvis tog hun ikke Mod til sig til at tale lige ud af sit Hjerte med Fru Asta; sagde ovenikøbet Ja Tak til at komme derhen om

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

Søndagen. Som om intet var sket. Nu var det, at Niels Lindberg lempeligt søgte at aabne Køsters Øjne for de Farer, der lurede; men det blev ikke til mere end nogle vage Begyndelser. Og det kunde vel ikke gaa saa rent galt, siden Køster kunde fortælle, »at Grundtvig vilde søge sin Afsked og holde Afskedsprædiken Langfredag« (19. April). Hvordan Lørdagen er gaaet for den gamle Præst, kan anes gennem hans Forsikring paa Prædikestolen om Søndagen om, at han den foregaaende Dag havde været mere død end levende, og i den Anelse, som enkelte i Menigheden havde om, at det kunde blive sidste Gang, at Grundtvig kunde prædike i Vartov, saanær var han ved Gravsens Bred.

Foruden de nævnte og kendte Skildringer af Palmesøndag 1867 i Vartov Kirke, skal der bringes endnu et Øjenvidnes Beretning, en ung Kvindes, Fru Sophie Grove født Fengers. Hun sætter Biskop Kierkegaard ind i, hvorledes det gik til, at den stille Uge blev den urolige og knugende, og hun ved ogsaa god Besked med, hvilke Kræfter og Stemninger der rører sig i den grundtvigske Menighed. Hun har Hjerte, men har ogsaa bevaret sin sunde Fornuft uskadt¹.

Kiøbenhavn, d. 16. April [1867].

... Grundtvig er bleven syg, efter min Mening er han gaaet fra Forstanden, dette gik op for mig i Søndags, saasnart jeg saa ham i hans Hjem, i Kirken stod det ikke ganske klart for mig, hvorledes det hang sammen. Jeg vil fortælle Dem kort og godt, hvorledes jeg saa Gudstjenesten i Vartov Kirke i Søndags. Vi kom der tidligt og Fru Larsen² sagde strax til os: veed Du at Gr. vil tage sin Afsked? Det er sidste Gang, han holder Altergang med sin Menighed? Jeg havde slet ikke hørt at han var syg, men fik strax Lyst til at gaa tilalters, baade Grove og jeg havde tænkt herpaa, men var ikke tegnet til Altergang. Skrifte-talen var udmærket over de Ord: »Kan Du tro skal Du se

¹) Ny kgl. Saml. 3174, 4°. Brev fra Sophie Grove beg. 16. April 1867.

²) Den i Vartovkredsen kendte Handskemager N. F. Larsens Hustru.

Guds Herlighed», og da den var endt, sagde jeg til Grove: skal vi ikke gaa til Alters, men han syntes det ikke. Da Gr. havde skriftet de Indtegnede sagde han: er der Ingen flere af min Menighed som vil gaa til Herrens Bord, da komme de kun frit, jeg staar her endnu idag. Da gik vi og Flere med os op; men saa raabte Gr. høit: »er der Ingen flere, hvem der ikke vil gaa til Herrens Bord, maa ikke være her, naar Nadveren begynder, Kirkebetjentene skal sige til dem, at de skal gaa;« da strømmede Folk op til Alteret og jeg blev forfærdet, Moder ligesaa, men det beroligede hende, at Onkel Peter¹ sagde, at det var den gamle Ritus, at kun Altergjæsterne var tilstede ved Nadveren, og at det vel var dette, Gr. tænkte paa. Nu kom Prækenen; i den var der dybe og deilige Ting, men der kom et og andet Underligt, forsaavidtsom at man ikke plejer at høre det fra Prækestolen, i sig selv var der jo ikke noget galt i, at han takkede Gud, for at han, som hele Vinteren havde været næsten blind, nu kunde se med sine gamle Brillen. Der var Daab, og ved den forekom ogsaa underlige Ting, men selve Pagten og Daaben var aldeles rigtig, ligesaa Nadveren som han uddelte een Gang, senere gjorde da Køster, Helveg og Hammerik det. Jeg har senere været glad over, at Køster og Hammerik gav mig Sakramentet, thi jeg har tænkt meget paa, om det ogsaa var rigtigt at være med til en saa forceret Altergang, jeg ved sikkert, at jeg længtes efter Herrens Legeme og Blod, og jeg ved sikkert, at jeg ikke gik, fordi de andre gik, men jeg har bagefter ønsket, at jeg havde holdt mig borte. Hvad siger nu De? Gid jeg kunde tale et Par Ord med Dem, jeg trænger saa haardt dertil, De er siden min Faders Død den Præst, jeg har mest Tillid til, og Dem holder jeg saa meget af.

Grove og jeg tog til Grundtvigs Søndag Kl. 6 og traf dem til vor store Forundring endnu ved Bordet, hvor Grundtvig kom med den gyseligste, vanvittige Snak, saa forekom

¹) Pastor P. A. Fenger.

det os, og tænk Dem Groves Forundring, da han delta-
gende rakte Haanden hen til Fru Gr. og fik et glad Ansigt
at se og de Ord at høre: Ja vor Herre har gjort store Ting.
Gr. sagde mange gode Ting blandet med gal Snak, men
ingen sagde ham imod, skjønt der baade var Hammerik,
Køster, Helveg, Termansen o. Fl. foruden adskillige Damer,
men Damerne kunde da rigtignok ikke godt have taget
Ordet i de Sager, han kom frem med. Vi skyndte os hjem,
Termansen tog med os (Kl. 7) efter at vi først havde hørt
Bebreidelser af Fru Gr. for at vi vilde tage bort fra den
Glæde de nød og fra »alt det Deilige« Gr. sagde. Vi talte
meget den Aften om, hvad der var at gjøre. Termansen og
Grove erklærede, at de ikke vilde disputere med en gal
Mand, da det var unyttigt, derimod maatte man se at for-
hindre at han kom i Kirken mere, thi nu stod det for os
alle Tre, at han var fra Forstanden, i Kirken havde vi trot
han var exalteret, syg, men ikke mere dog end, at han
vidste af sig selv, han sagde nemlig i Kirken til Køster:
jeg vil søge min Afsked, jeg kan ikke mere, jeg er ikke
sikker paa mig selv, men nu om Eftermiddagen snakkede
han om det ny Jerusalem, drak Menighedens Skaal, kyssede
alle Damerne og sagde til mig: »lad mig kysse Dine Øine,
at Du kan se Guds Herlighed!« Sagen er, at Vattersoten fra
hans Ben er slaaet op, Benene gaar han udmærket paa,
han har smidt Stokken, han er aldrig træt, han kan se med
sine usle Øine, og alt dette anser han for et Mirakkel.

Jeg gik næste Morgen hen for om muligt at tale med Fru
Gr., da var han ganske rolig, jeg var der til Morgenbøn,
han bekjendte Troen, bad Fadervor, vi sang en Psalme, og
jeg sagde ham Farvel som sædvanlig, uden Kysseri. Men
med Fru Gr. mærkede jeg, at der var intet at stille op,
hun mente, at nu var den ny Menighed stiftet og spurgte
mig om jeg ikke var glad og syntes jo ikke om, at jeg sagde
jeg var bedrøvet og mente at Gr. var syg.

d. 25 April.

Se, kjære Kierkegaard, dette Brev til Dem har nu ligget

over otte Dage, jeg syntes, det var saa daarligt da jeg læste det igjennem, at det ikke var værdt at afsende det, og det er sagtens ikke blevet bedre af at ligge, saa naar jeg dog sender Dem det, er det fordi jeg tænker mig, at det maaske dog kan interessere Dem lidt at se denne mangelfulde Beretning om Grundtvig, fordi den er fra et Øienvidne, De faaer maaske ellers Beretninger paa anden og tredie Haand.

— — —

Nu har Fru Grundtvig da faaet at se, at Gr. er syg, saa nu er han kommet under Lægebehandling, har faaet Fontaneller paa Benene. Blicher fra Middelfart har været her nogle Dage og han i Forening med Emil Fenger har raadt til at Gr. med Kone skal tage paa Landet, væk fra det Hele, de skal bo i Fredriksdal og faar rimeligvis Reserverelægen fra Aarhus Galehus med sig, det er en flink ung Mand Sparrevohn hedder han og er, hvad Læger sjælden er, en Christen. —

Grove var hos Grundtvig Langfredag og sagde baade ham og hende, at han slet ikke kunde være enig med dem i dette saakaldte »Nye.« De beklagede det høilig, og Fru G. sagde, at det ogsaa var Skade for Grove, at han havde en Kone, som ikke kunde komme med; »Kvinderne kunde dog ellers komme med.« De vil vel nok spørge, hvad det er for Snak og tror vel ikke Folk herovre er *saa* gale at gaa med til fuldstændigt Vanvid. Aa jo, de allerfleste Folk gik med et Par Dage, og vi som kunde kjende Vanviddet, blev saamænd ilde medhandlet. Fru G. var nu rent aflave, hun gik Natten mellem Onsdag og Skjærtorsdag og ventede paa Preusserne, som Gr. havde faaet Aabenbaring om kom i Kallebodstrand, for at tage Forterne »bagfra«, og da saa Preusserne udeblev, afficerede det hende slet ikke, for Gr. sagde, at Vor Herre havde narret ham, ligesom han narrede Jonas i gamle Dage.

I Tirsdags var et Møde hos Larsens, hvor man vilde enes om at anmode Gr. om at udsætte sin Afskedspræken, men Enighed kunde ikke opnaaes, thi Mouritzen, Kettel-

sen, Spangenberg, ja endogsaa Larsen stemte imod. De troede endnu, det var Aandens Tale, og at et stort Mirakkel var sket med Gr., som de nu ventede skulde blive ung paany, stifte en ny Menighed o.s.v. Lindberg, Rørdam og Onkel Peter var jo meget forundrede og bedrøvede over den store Uklarhed og Umodenhed, og Onkel Peter gik Tirsdagften til Gr. for at bede ham lade være med at præke Langfredag; dog, det kom han slet ikke til, han sagde til mig, at der sad Fru Gr. og en stor Kreds af Damer og Herre og hørte paa Gr. som han var en stor Prophet (naturligvis sagde Gr. deilige og dybe Ting imellem, men den Aften havde han netop regnet ud, naar Enkedronningen skulde føde Holger Danske, det blev næste Februar), saa han gik hjem uden at have talt med Gr. — Saa har De nok af Avisen set, at Folk af Menigheden gik til Stiftsprovsten for at faa Kirken lukket, men de maatte 3 Gange til ham, inden han vilde til det, skjønt han selv havde været hos Gr. to Gange og godt vidste, Manden var gal. Han vilde have Underskrifter fra Medlemmer af Menigheden, som ønskede Kirken lukket, »og det vil jeg sige Dem,« sagde han til Hammerich, »jeg sender Grundtvig denne Liste«, men H. lod sig dog ikke skræmme heraf. Gr. fik Listen og var mild, da han havde læst den, hans Kone derimod rasende, nu er hun jo frygtelig forknyt og syg ovenpaa den gruelige Spænding, hun har gaaet i, hun er et ærligt Menneske og tilstaar sin Vildfarelse, de fleste Andre, der har været i samme Vildfarelse, lader nu som Ingenting og kalder sig selv »vi besindige Mænd«. Damerne siger: »Ja, men han sagde dog saa meget deiligt!« De maa ikke lade Nogen læse dette Brev. — Hils saa kjærligt Deres Kone og Søn fra

Deres hengivne Sophie.

Sophie Grove, Sognepræst J. Ferdinand Fengers ældste Datter, var gift med cand. theol. Carl Grove, Lederen af »Marielyst«, Grundtvigs Højskole, der laa i det nuværende Raadmandsgadekvarter. Som lille Pige paa ni Aar havde

hun i Sommeren 1844 set Grundtvig, da han under sin Sindslidelse søgte Hvile og aandelig Hjælp hos hendes Forældre i Lynges Præstegaard. Det havde været et smukt Minde. Hendes Fader havde kunnet fortælle den fælles Ven Pastor W. A. Wexels i Christiania: »Jeg har aldrig fundet Grundtvig saa elskværdig som nu; han takkede Gud under mange Taarer for hvad, der *var* overgaaet ham . . . Det var for mit Hovmods Skyld«¹. Farbroderen Peter Fenger, der ogsaa havde taget sig af Grundtvig under denne hans anden Sygdom er efter Skat Rørdams Udsagn paafaldende lavmælt og kan ikke gøre sine Erfaringer eller sin Myndighed gældende, hverken overfor Grundtvig selv, hans Omgivelser eller den Del af Menigheden, som ikke kan se, at der er noget forkert fat med den gamle Herrens Tjener. Fenger var allerede en ældre Mand, 68 Aar, og var efterhaanden bleven Sindigheden selv. Som det skal ses, var det fra de unge, Skat Rørdam, Niels Lindberg og Tang, at Hjælpen kom til at faa Grundtvig ind under for en syg betryggende Forhold og derved Fjernelse af det, der mest satte Menighedens Tanker og Nerver i Bevægelse, bort: Det nye Menighedsliv i Gladhjem. Det er formodentlig overflødigt endnu engang at skildre Gudstjenestens Forløb hin Palmesøndag; her skal da blot understreges Sammenhænge, der viser, hvorledes det syge og det sunde uadskilleligt følges ad i Grundtvigs Taler. Der kan nok være Improvisation deri, som af Helweg² paapeget, men der er »Methode i Galskaben« for at bruge den gamles egne Ord. Teksten til den smukke Skriftetale, der ifølge Niels Lindberg blev holdt »med en usædvanlig, kraftig Stemme og heftige Armbevægelser, der ellers var ham aldeles fremmede«, var »Dersom Du troer, skal Du se Guds Herlighed« (Johs. 11,40) og sluttede med den stærke Opfordring til alle om at komme op til Altret for at modtage Syndsforladelsen; mange efterkom den vældige Røst; men da Grundtvig utrættelig

¹) H. Brun: Biskop N. F. S. Grundtvigs Levnetsløb I, 202.

²) Ovensn. Skr. S. 91.

nærmest vil tvinge alle til at komme, da Resten vilde blive udvist af Graverne, følte flere, deriblandt de to Søskende Niels og Elise Lindberg, sig »ligefrem bortviste ved disse Ord, talte af en anden Aand end den Frihedens og Kjærlighedens Aand, vi tidligere havde hørt tale gennem ham.« Men for Grundtvig samler hele hans Opmærksomhed sig nu om Enkedronning Caroline Amalie, der med sin Hofdame, Frøken Poulsen endnu ikke har gjort Skridt til at gaa op til Altret. Hun var jo ikke blot Danmarks tidligere Dronning, men en af hans Menigheds mest trofaste Medlemmer, et Menneske, der delte Forhaabningerne om Danmarks Frelse ved Holger Danske med ham. Her er ikke Plads for at gaa i nærmere Enkeltheder, men Enkedronningen saa i Grundtvig en elskelig gammel Kirkefader og en sand Profet¹. Allerede i 1860 delte hun Grundtvigs Syn paa Danmarks Opgave blandt Folkeslagene: »Nu hjælpe den Hellig Aand til, at det lille Danmark bliver til en Lystestage paa Bjerget, som lyser og viser Veien til de store Stater. Jeg kan aldrig give Slip paa min Ahnelse, at dette engang gaaer i Opfyldelse, og det er da, naar min elskede Holger Danske fremtræder. Gud gjøre mig den Glæde at bidrage min Skjærv til at fremme den velsignede Tid. Da vil alle Ministrene være oplyste Christne²«. Tre Aar senere sukker Dronningen: »Skade, at vi ere for gamle til at kunne opleve Holger Danskes Tid.« Og under den sørgelige Krig i 1864 formaner hun sin Præst Peter Rørdam, der virker blandt Soldaterne i Fredericia: »Gid De ogsaa maa blive et Herrens Redskab til at vække Holger Danske, som skal komme fra Jylland³.« Endnu i Marts er Haabet levende, men efter Dybbøls Fald kan hun sidde paa Slottet i sin nu haabløse Ensomhed og udbryde: »Holger Danske, kom dog! Hører Du ei, at Dansken kalder⁴!« Hen paa Sommeren i

¹) Caroline Amalie Breve til P. Rørdam 6. April 1858, 13. Januar 1861.

²) 25. Marts 1860. Tr: H. F. Rørdam: P. Rørdam III, 145f.

³) Caroline Amalie 25. Februar 1864 til P. Rørdam.

⁴) Sst. 24. April 1864.

Krigsaaret, da ogsaa Als er tabt og Nederlaget synes uafvendeligt, kalder hun Tiden for en ussel Tid. Men Holger Danskes Tid vil komme langt senere. For at trøste sig selv tilføjer hun: Bier han længe, han kommer dog nok¹. Nu var Danmark atter stedt i Utryghed. Man lagde ikke Skjul paa, at det truede med en europæisk Krig². Hvilket Kald laa der da ikke i, som Grundtvig krævede det, at komme til Alters for at faa det danske Folks Synder tilgivet. Dronningen forstod Talen om Holger Danskes Fødsel aandeligt; lykkeligtvis anede hun ikke, at Grundtvig forstod det rent ligefremt³. Sara fik jo ogsaa Børn i sin Alderdom. Og hendes Besøg hos ham to Dage efter viser ogsaa, at hun ikke følte sig krænket. Naar Peter Rørdams ufrivillige Begejstring kunde glæde hende: »De er dog en dejlig Kone«⁴, var hun for ren en Sjæl til at lægge det mindste i, at den gamle Profet gav hende et Kys; hun var endnu skøn som en Dronning, rank som et Alterlys, selv nu langt over Ungdommens Dage. Og maaske hørte det med til Ritualet, man skiltes jo mange Steder i smaa Menigheder med et Broder- eller Søsterkys. Og en saadan Dag, hvor Holger Danske var bebudet, var en Højtidsdag. Det kom sikkert heller ikke til Dronningens Kundskab, at den syge Olding indtil videre havde udnævnt cand. theol. C. M. Kragballe til General-Admiral, for at han kunde vogte Danmark, til Holger Danske selv kom. Med sin ejendommelige Humor, der varmer midt i det forfærdende syge, mener Grundtvig, at Prøjserne vil flygte blot ved Synet af Kragballe⁵. Denne aktuelle nationale Forventning, der ogsaa gaar igennem Prædikenen, som mere handler om Hed-

¹) Sst. 9. Juli 1864.

²) Koppel m. fl.: A. F. Kriegers Dagbøger IV (1866—1870) S. 58. »Krigen er uundgaaelig«. S. 59. (13. April): »Vor Tilstand synes... at nærme sig vor Tilstand 1807.«...

³) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

⁴) Caroline Amalie 22. April 1853 til P. Rørdam.

⁵) Om Kragballe se Martensen: Af mit Levned III S. 63. Ny kgl. Saml. 856, 8°.

ninge-Kongens Oprustning for at drage ind i Triumftog i Verdens Hovedstad (Tilhørerne saa i Aanden Kongen af Prøjsen drage ind i Paris, som det vitterligt skete smaa fire Aar derefter) end om »Herligheds-Drottens« Indtog. Grundtvig har dog den Tro, at i en Tid, hvor alle Afstande er ved at være ophævede, vil Vejen mellem Norden og Jerusalem, mellem Jordan og Øre-Sund ikke være lang. Han venter, at det Storsværk skal ske, som Gabriel har varslet¹: Herrens snarlige Komme. Naar han og hans nærmeste i de følgende Dage, baade ved Gry og ved Kvæld, spejder efter Fjenderne, som de venter, er det ikke ren Galskab. Det er forvreden Tro. Han følte sig siden narret af Gud, der, som var han et Menneske, kunde tage fejl af Tiden, da Fjenderne ikke viste sig².

Endelig lurder som en lille Brand, der kan blive til en stor Ild, Storhedsvanvidet eller den religiøse Svimmelhed i ham; den kan bryde ud som en Elias og Gabriel, som en Luther, ja der er ogsaa Spor af, at Grundtvig i sit Afsind mente, at han var Vor Herre, d.v.s. Kristus. Det var derfor mere end en Lykke, at han ikke paa Langfredag kom til at staa paa Prædikestolen. Hvilken Ulykke kunde det ikke have medført! Der var jo Kirkegængere og Meningsfæller, der blev saa begejstret for det nye, det uforstaaelige, at de haabede paa, at det skulde blive et Skridt hen mod en Genfødelse i Kirken. Helt oppe fra Vendsyssel, hvor den selvsikre og vripne Lærer Ove Grønborg³ har hørt om Guds-tjenesten i Vartov, kommer der en højstemt Lovprisning af den »Nordiske Pintsefest«, der havde fundet Sted Palmesøndag. Vel havde en Del af den gamles Venner, og det endda af de Bøglærde, opfattet det hele som »Galskab og

¹) Opskriften til Prædiken findes Grundtvigarkivet fasc. 58.

²) Grundtvigs egne Ord lød: »Saa har Vorherre holdt mig for Nar, ligesom han gjorde ved Jonas; det havde jeg dog ikke troet!« Ny kgl. Saml. 856, 8°.

³) Se L. Bøgeskov: Tre Gennembrudsmænd 1905 og Khist. Saml. 6. R. IV, 508—510.

atter Galskab«, men saa fik Grønborg ogsaa Efterretninger fra enfoldige og ulærde Mennesker, den gamles Hjærtensvenner og, tilføjer Læreren, nok »Vorherres sande Venner«. Det var anden Tale. Aanden havde været nær, og der var sket »en Afspejling og en liflig Gjenklang af det store Pintsønder i Apostelkirken«. Æslets Moder, som ved Indtoget bar Vorherre, var nu løst, »Kirken d. v. s. Herrens Menighed var erklæret for myndig og løst ud af Stats- eller Folkekirkens Baand med Frihed til at ordne sine Forhold uafhængig af Folkekirken, som den bedst ved og kan.« Medens det paa den første Pintsedag lød: Til Badet, kaldtes der nu til Bordet. Mest ejendommeligt er det dog, at Grønborg, der lod denne Artikel komme rundt i Landet i flere Afskrifter, delvis faar Medhold af Grundtvig selv. Da Skov-Kirsten et Par Maaneder før Grundtvigs Død faar Brev fra Fru Asta Grundtvig, skriver denne nemlig: »Jeg har nu læst den, nl. Grønborgs Stykke, og han sagde at han ikke kunde skønne andet, end at Grønborgs Opfattelse er rigtig¹.« For Grundtvig var Gudstjenesten Palmesøndag midt i dens mange uforklarlige Enkeltheder, alligevel en Bekendelse af, at Pinsetiden, Herligheds-Riget, var lige for Menighedens Porte.

Og det kan ikke understreges stærkt nok, at der, saavidt vides, ikke kan nævnes et eneste Menneske, som efter Palmesøndagen har raadet Grundtvig til at tage sin Afsked, det stod for ham som en uafviselig Pligt, ikke mindst da de baade syge og sunde Tanker i hans Sind samlede sig om og famlede hen imod en ny Form for Menighedsliv, hvor det eskatologiske og det ekstatiske mere gjorde sig gældende, end det var Tilfældet indenfor Folkekirken. Der laa noget særligt farligt deri, fordi Grundtvig med Aarene saa godt som udelukkende var omgivet af Beundrere eller Mænd, der som Vennen Peter Fenger i Tilfælde, hvor der burde gøres Indsigelse, kun svarer: »Han er min

¹) Se Note 3 S. 228.

Ven, og jeg vil ikke gjøre ham imod¹.« Det maa da have været en almindelig Forventning i Vartov Menighed, at Grundtvig vilde vise Vejen fremefter muligt gennem en Frimenighedsdannelse.

Grundtvig skrev da med rystende Haand sin Afskedsbegæring (en kasseret Ansøgning paa stemplet Papir findes blandt hans Papirer²) og begrunder den ikke med, at han længe har haft det i Sinde, men med de Uregelmæssigheder, der havde fundet Sted i Vartov Kirke den foregaaende Dag. Han stod altsaa ved sit Ord til Kapellanen om at ville træde tilbage. »Jeg har igaar ved den offentlige Gudstjeneste i Helligaands-Hospitalet ved begge de høiværdige Sakramenters Forvaltning vitterlig overtraadt den Evangelisk-Lutherske Kirkes Love og Vedtægter, som jeg har lovet ubrødelig at holde³«, og han fortsætter: »Da jeg derfor herefter i min høje Alderdom slet ikke er sikker paa mig selv« søger han Afsked i Naade og Fritagelse for Rang med Sjællands Biskop; dog vil han gerne beholde sit Ridderkors. Som Udfærdigelsesdag har Grundtvig anført 1. April, hvilket Stiftsprovst Rothe kort gør opmærksom paa, idet han den følgende Dag, 16. April, paategner Afskedsansøgningen; han har »Intet . . . at erindre imod den Højærværdige Oldings Begjæring efter en saa lang og betydningsfuld Virksomhed i vor Folkekirke«; dog henstiller Provsten, at der, skønt usøgt, gives Grundtvig Pension. Biskop Martensen tiltræder dette, men ønsker dog, 17. April, Oplysninger af Grundtvig om Kaldets Indtægter som Grundlag for Pensionsberegningen. Da han kort derefter gennem Kong Christian IX faar at høre om den gamle Vartovpræsts sindsforvirrede Skrivelser til Marineministeriet, og af »Dagbladets« Beretning forstaar, hvor galt det maa være fat med Grundtvig, sørger han for, at Grundtvig indtil videre hindres i at fungere som Præst, og arbejder paa, at

¹) Fr. Hammerich a. St. S. 207.

²) Ny kgl. Saml. 3647, 4°.

³) Ogsaa i Afskrift i Cultusm. Arkiv 1. Dept. 1867 T. 472.

han hurtigt kan faa meddelt Afsked, som Biskoppen under 24. April henstiller det til Kultusministeriet¹. Hvor lide berørt Sjællands Biskop er ved »denne forfærdelige grundtvigske Begivenhed«, giver han selv Udtryk for i et Brev 23. April 1867 til den fortrolige Kollega allerede fra Universitetstiden, Biskop C. T. Engelstoft i Odense²: . . »Det er tilvisse sørgeligt, at Sligt skal vederfares en saa rigt begavet og mægtig Aand, især naar man betænker, hvad han i tidligere Dage har været og virket. Paa den anden Side synes der ved dette Phænomen og navnlig ved dette Præstefriheds- og Frimenighedsoptrin i Vartou at være udgaaet en høiere Kritik over Grundtvigianismen. Grundtvigianerne maa dog omsider lære, at Grundtvigs Handlinger og Orakler ikke uden videre kunne betragtes som guddommelige og maa dog vel ved dette rystende Phænomen finde sig opfordrede til alvorlig Selvprøvelse. Særligt forekommer Menigheden mig at have compromitteret sig. Thi hvad skal man dømme om en Menighed, der i den Grad er uselvstændig og afhængig af Præstens Person, at den af ham, under Trudsel af at udvises af Kirken, lader sig nøde til Altergang? Som i det mindste i sit overveiende Fleertal, først betragter ham som inspireret og bagefter gjør en hel modsat Opdagelse? Hvad skal man sige om disse Fremskridtsfolk (deriblandt Hr. Hasle³), der ende med at paakalde de kirkelige Autoriteter, og bede disse at skride ind«. Biskoppen er saaledes mere vred paa Grundtvigs Omgivelser end paa ham selv. Han er utilfreds med Professor Hammerichs Optræden i Sagen og overvejer at føre Anklage mod ham og Pastor Helveg ved de borgerlige Domstole, da ingen af de to ordnede Mænd har fast Embede. Kapellanen Køster har han tænkt, hvis det er hensigtsmæssigt, at føre for en Provsteret⁴. En Ugestid efter, da

¹) T. 472.

²) C. T. Engelstofts Arkiv, R. A.

³) Statsrevisor Th. Hasle, en jævnt betydelig Venstrelandstingsmand.

⁴) Formodentlig p. G. a. Køsters Meddelagtighed i Nadverhandlingen.

Grundtvig, som af flere Læger er erklæret for sindssyg, befinder sig i Ensomheden ved Furesøen, ser H. L. Martensen, da han for Kultusministeriet redegør for, hvorledes der fra Myndighedernes Side skal tages Stilling til Palmesøndagsgudstjenesten i Vartov¹, i den usædvanlige Begivenhed »et rigtignok nærmest ved ydre Omstændigheder fremkaldt voldsomt Udbrud af de netop fra Grundtvig selv væsentlig udgaaede Ideer om Præstefrihed og Fri-menighedsvæsen i Folkekirken«, hvilket Grundtvigs mentale Tilstand kan forklare, men de tre Medhjælpere ved Altergangen hin Søndag, Helveg, Hammerich og Køster burde staa til Ansvar for deres Overtrædelser af Kirkens Ritual. Køster er dog mest at undskylde. Martensen understreger, at Grundtvig ikke har begæret at faa Pension. At Køster bliver behandlet saa lempeligt, ja samtidigt bemyndiges til at varetage Præstetjenesten ved Vartov, skyldes uden Tvivl den Erklæring, den unge Kapellan efter Ordre har indsendt til Stiftsprovst Rothe om sit Forhold ved den sørgelige Gudstjeneste². Hvad kan en Mus mod en Løve? Grundtvig var kommet »sindsforvirret, fra Sands og Samling« om Morgenens. »Det foer igjennem mig med en gruelig Angest, da jeg talte med ham i hans Værelse«. Den unge Præst søger under Gudstjenesten, da Grundtvig med stærke Ord søger at tvinge alle til at gaa til Skrifte, at faa den graanede Sognepræst P. A. Fenger til at gribe ind, men Fenger ved ikke ud eller ind; ogsaa han er betaget. Alle maatte jo lyde Grundtvig. »Saadan en Højhed og Magt var der i hans Røst, midt under Forvildelsen, at Majestæten ikke kunde andet end følge.« Naar Dronning Caroline Amalie ikke turde overhøre Vartovpræstens Befaling, hvor

¹) Ejendommeligt nok foreligger der ingen Klage over Grundtvigs Adfærd i Kirken. I Trediveerne havde Grundtvigs Tilhængere ved den mindste Afgang fra Præstens Side ved Administrering af Daab eller Nadver indgivet Klage til Biskoppen.

²) Jfr. Kristian Køsters Brev til sit Hjem 1. Maj 1867; Kirket. 1917 Sp. 631.

meget mindre kunde da en Hjelpepræst tillade sig det, ikke mindst naar man i Forvejen helt var blevet en Discipl af »den gamle«?

For Køster stod det, som Grundtvig ved Siden af en Del Snak til Indledning holdt den om Lørdagen skrevne Prædiken, som Kapellanen kunde genkende, omend han tilsidst, vel paa Grund af Træthed, havde opgivet at følge med i. Mest betydningsfuld er dog hans Meddelelse om, at Grundtvig efter Daaben, hvor der jo ogsaa skete besynderlige Ting², havde sagt til ham, umiddelbart inden de 4-500 Mennesker, som Køster mener det var, stedtes til Nadverbordet: »Det er jo klart, jeg kan ikke være Embedsmand længer, jeg maa søge min Afsked imorgen.« Grundtvig har saaledes midt i sin Utilregnelighed gjort et stærkt og paa flere Omraader tankeklart Indtryk. Han er naaet til et Punkt, hvor det maa bære eller briste. Lad saa Prøjserkongen komme nok saa talstærk, Herren han har besøgt sit Folk. Efter Syndstilgivelse og Fredskys skal Holger Danske fødes for at være Førstemand i en ny Slægt, de aandsfødte danske. Herlighedsriget er brudt frem. Ogsaa Køster delte i sit Hjerte disse Tanker, men da han ude i »Gladhjem« saa, at det, der var begyndt i Aand, nu stod i dødelig Fare for at ende i Kød, sluttede han sig, vel med blødende Hjerte, til Niels Lindberg, Skat Rørdam og de andre af Grundtvigs Venner, som hele Tiden var klar over, at den gamle mere end Profet var Patient. Køster døde fire Aar efter; man mente, at det han havde gennemgaaet under sin Læremesters Sygdomstid, havde faaet hans Livstræ til at visne hen³. Stiftsprovst Rothe⁴ savner, ikke uden Grund, en Udtalelse fra Køster om Grundtvigs Sindstil-

¹) Memoirer og Breve 36: Fængselspræsten Vilh. Muncks Erindringer S. 98. »Gr. aldeles opslugt ham«.

²) Se bl.a. Kirketidende 1917 Sp. 613 og Grundtvigs Indberetn. T. 472.

³) Jfr. Nekrolog i D.K.T. 1871 S. 174 jfr. Kr. Køster: Til Minde om Poul Dons, S. I—XX.

⁴) T. 472.

stand i Dagene før Palmesøndag, det kom jo ikke helt som Lyn fra klar Himmel, hvad der skete i Kirken, og Rothe mener, at Menigheden i Løngangsstræde har røbet en farlig Uselvstændighed; hverken Hjelpepræst eller Lægfolk havde i Tide søgt at afværge Begivenheder, som Grundtvigs eksalterede Tilstand baade Fredag og Lørdag maatte befrygtes vilde indtræffe.

I Virkeligheden skete der ikke noget forargeligt eller forargende *ved Sakramenternes Forvaltning* i Vartov Kirke Palmesøndag. Der var meget, som var utilstedeligt, som Grundtvigs snakkevorner Tiltale til Barnet »som en Barne-pige«, kalder Niels Lindberg det¹, og hans Udredning om Andreaskors (vel ikke uden Forbindelse med Tanker om russisk Bistand fra Prinsesse Dagmars nye Land i Kampen mod Prøjserne), ligesom Tvangen mod Kirkegængerne, at de enten skulde til Alters eller jages ud af Kirken, ikke kan undskyldes med nogen oldkirkelig Terminologi om »Ite, missa est!« som flere af Grundtvigs Præstevener vilde gøre det, og den Ordstrøm, der ved Prædikenens Begyndelse flød fra den gamles Læber, følte helt usædvanlig, ogsaa det at spørge ned i Kirken var ellers ukendt, men der var ogsaa meget ind imellem, som bar Vidnesbyrd om en stærk og sejrrig Forventning, der lod Palmesøndag 1867 være Indledning til en nærtforestaaende Kamp mellem Herligheds-Drotten og Verdens store Krigs-Herrer. Men der synes at være samstemmende Vidnesbyrd, der afkræfter den i Sindet forstyrrede gamle Præsts egen Bekendelse om, at han har forsyndet sig ved Uddelelsen af de to Sakramenter. Maaske rent formelt, men ikke reelt. De tre nærmeste Vidner frikender Grundtvig. Pastor Fr. Helveg indberetter², at der ved Nadveren forefaldt »endel fra almindelig Vedtægt afvigende, men ganske vist *intet* Sakramentets Natur læderende«. Professor Fr. Hammerich, der inden Altergangen havde faaet Grundtvigs Ord paa, at han vilde

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

²) T. 472. Findes i Afskrift Ny kgl. Saml. 3198, 4°.

bruge Indstiftelsesordene¹, kan udtale, at »den hellige Handling udførtes efter Herrens Indstiftelse og opbyggeligt.« Sophie Grove, der kalder Nadvertjenesten for en »forceret Altergang«, hævder, at »selve Pagten og Daaben var aldeles rigtig, ligesaa Nadveren, som han uddeelte een Gang«², det var blot Formerne, hvorunder det skete, der ængstede hende. Derfor søger Niels Lindberg ogsaa, da han samme Efteraar vil overvinde Kultusminister Kierkegaards stærke Bekymring for, hvorledes man skulle kunne tillade Grundtvig at administrere Sakramenterne, at understrege³, at der jo ikke af nogen Myndighed er blevet skredet ind mod den gamle Grundtvig, fordi han gjorde sig skyldig i Sakramentsforsyndelser, saaledes som Danske Lov især i 2—11—11 opregner dem. Da Kontorchef Johan Grundtvig søger Kultusminister Rosenørn-Teilmann i den stille Uge 1867 for at udvirke et ministerielt Forbud mod, at hans Fader prædikede Langfredag, blev han sendt hjem uden videre, samme Medfart fik Sognepræst Peter Rørdam, da han i samme Ærinde søgte Stiftsprovst Rothe⁴. At der kom ukonfirmerede med til Alters, og at der kunde være en Mulighed for, at ikke alle af den hundredtallige Skare havde faaet consecreret Nadvervin⁵, hørte ikke til de Forsyndelser, for hvilke der almindeligvis blev skredet ind med Suspension. At Grundtvig blev sat fra Tjeneste, skyldtes mere end hans Tilhængeres mange Forsøg paa at faa Vartov Kirke lukket for Gudstjeneste Langfredag, den Kendsgerning, at Kong Christian IX, der midt i det hele Røre var vendt hjem fra England, gennem sin Konsejlspræsident, Grev Friis Friisenborg, der var nær beslægtet med Fru Asta Grundtvig, havde hørt om de sælsomme Depecher,

¹) Fr. Hammerich a. St. S. 206.

²) Ny kgl. Saml. 3174, 4°. Brev fra Sophie Grove beg. 16. april 1867.

³) Ny kgl. Saml. 3174, 4°. 28. September 1867.

⁴) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

⁵) Som Helveg i sin Indberetning anser for muligt at have fundet Sted.

som Grundtvig sendte til de forskellige Myndigheder, og som alle var præget af den vrang Forestilling, at et tysk Angreb paa København var under Udvikling, og Kongen fremfor alt vilde undgaa, at Enkedronning Caroline Amalie, hvis gode Hjerte mere fremhæves end hendes gode Forstand, der dog ikke var saa ringe, som mange hævdede (Fyrster har det aldrig let!), men ofte sattes i Skygge af de stærke Følelser, skulde blive inddraget i Forhold, som ikke var værd at nævne. Hun havde om Tirsdagen været hos Grundtvig for at se til den syge gamle Mand og havde vel der maattet se ham tælle paa Fingrene, til han naaede den tiende Maaned, Februar, da han forudsagde, at hun skulde føde Holger Danske. Da hun tog afsted, vilde den gamle Mand, der nu var ungdommelig i sin Gang, følge hende til Vogns. Dronningen vilde afværge dette, ogsaa for at undgaa Lakajernes senere Randgloser, og bad ham blive inde, han kunde jo falde, hvortil den gamle blot svarede: »Kan Vor Herre falde¹?« Det var den sindssyge Grundtvig, som man fra Myndighedernes Side for en Tid vilde hindre i at betræde en Prædikestol eller staa bag en Alterskranke. Men mange »troede paa ham«, regnede hans Galskab for en Aabenbaring².

Hoffet vidste bedre Besked end Bispegaard og Kultusministerium. Grevinde Friis havde, efter at Marineministeren havde staaet med Grundtvigs Skrivelse i Haanden og set dens Underskrift »K.T.« (Kongelig Tjeneste) og »Haster«, straks sendt en Veninde ud at se til Fru Grundtvig; hun maatte da være syg ogsaa, siden saadanne Budskaber kunde komme ud af Huset. Det var hun ikke, tværtimod. Hun saa spørgende paa sin Mand. »Hør lille Kone«, sagde Oldingen, »det er bedst Du tager ind og læser i Guds Ord for Grevinden.« Fru Asta tog da Bogen under Armen, den Protokol, hvori Grundtvig fra Dag til Dag indførte sine Digte, og som han kaldte »Guds Ord«. Grev-

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

²) Otto Møller og Skat Rørdam I, 125.

inde Friis maatte da lytte til alle de nyfødte Skriverier, »deriblandt fandtes en Sejrs hymne, som endte med »Dada! Prøjserkonge! Halleluja¹.« Saadan plejede Grundtvig ikke at skrive, og Landet befandt sig i endda meget truende udenrigspolitiske Forhold. Hvad vilde der ske, om Kong Wilhelm I (senere Kaiser W. der Grosse) fik de grundtvigske Trudslers at høre? Grundtvigs andre Planer om at flytte Svenskerne fra Finland ned mellem Sli og Ejderen, hvorfra Tyskerne skulde føres til det fjerne Suomi, saa først Lyset et Par Dage efter; ialtfald var det selve Langfredag, at Fru Grundtvig forseglede og afsendte dette Budskab, der var stilet til Udenrigsministeren. Notens Ophavsmand mente vel, at den høje Herre vilde regne med, at det var en gal Mand, der havde skrevet det, men »han vilde dog vel indrømme, at der var Methode i Galskaben².« Ejendommeligt nok skulde det tyvende Aarhundrede komme til at opleve talrige Folkeflytninger.

Der hverken kan eller skal gaaes i Enkeltheder i Skiltringen af det forvirrede og forvildede Liv, der en Ugestid som en Slags aandelig Besættelse fyldte Grundtvigs Hjem med opstemte Kvinder og Mænd, der enten som H. P. B. Barfod ikke syntes at have set andet end, hvad de vilde se, og lukke deres Øjne og Omtanke fra alt andet³, og som uden Indsigelse har ladet deres unge Søstre tage over i Gladhjem, der af en anden ung Mand, Fr. Trier, i de samme Dage kaldes en »Koglerede«⁴, eller som N. J. Termansen og Seminarieførstander Tang var klar over det, at Grundtvig var gal. Skat Rørdam var efter Kirkegangen kommen til den samme Erkendelse, der rystede ham dybt: »Er det ikke Sandhed til Salighed, Grundtvig har forkyndt, saa

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

²) Om Noten se A. F. Kriegers Dagbøger IV, 59.

³) H. P. B. Barfod: Memoirer og Breve 35, 115f.

⁴) E. Triers Arkiv, R.A. Fr. Trier 19. April 1867 til E. Trier: »en rede af kogleri«.

veed jeg ikke Vejen¹.« Tre Ting forfærdede enhver, der ikke blindt tog det altsammen som en mageløs Aabenbaring. Det ene var Grundtvigs bespottelige og sjofle Tale. Han kom med »meget anstødelige Ord mod Jesus og Marie«, ja sagde saa forfærdelige Ting, at de Mænd, der hørte derpaa, endikke vilde gentage dem for hinanden, naar de bagefter drøftede den syges Tilstand². Der er noget af Uhyggen fra den første Sindssygdом derover³. Det andet er den vedvarende kønslige Opstemthed. Enhver Kvinde var jaget Vildt og alligevel, skønt der var dem, der advarede, strømmede der Kvinder til i de første hektiske Dage. Menighedsmedlemmer talte indbyrdes om, »at hvis Grundtvig vilde forlange af sin Hustru, at han maatte faa en eller to Medhustruer, vilde det ikke blive ham nægtet⁴«. Muligvis hænger den sindssyge Mands Tale om Omskærelsen for at faa »Brynden« bort sammen dermed⁵. Det fører til, at man er bange for, at han skal gøre en Ulykke paa sig selv eller den 13-aarige Frederik, der er om ham og har svært ved at fatte, hvad hans Halvbrødre fortæller ham, at hans Fader er sindssyg⁶. Ned til Morbroderen, Godsejer Carlsen, der telegraferer til Sven Grundtvig om at redde Drengen ud af Hjemmet⁷, kommer han ikke. Han læser derimod op i »Nytaars-Morgen« for sin gamle Fader⁸, og

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°, jfr. Otto Møller og Skat Rørdam I, 124.

²) Elise Lindbergs Arkiv. Brev af 16. Maj til hendes Svigerinde.

³) Jfr. Helweg a. St. S. 30.

⁴) Elise Lindberg a. St.

⁵) Ny kgl. Saml. 856, 8°, jfr. Hammerich a. St. S. 209.

⁶) »Svend viste ham Telegrammerne, hvor der stod »under Grundtvigs Sindssygdом«; det gjorde stærkt Indtryk paa Drengen.« Ny kgl. Saml. 856, 8°.

⁷) Telegrammerne er bevaret i Dansk Folkemindesamling, KB. 176 (Sv. Grundtvigs Arkiv V.) Særlig er to Telegrammer meget sigende. Frk. Francisca Carlsen til Sv. Grundtvig 18. April 1867: »Er Deres Fader sindssyg, gør da for Guds Skyld, hvad De kan, at han ikke prædiker imorgen« og H. Carlsens af 18. April til samme: »Tag Deres Broder Frederik til Dem, saalænge Deres Fader er syg.«

⁸) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

bliver, som saa mange af de andre, i denne Tid mærket for Livet. Selv Søren Kierkegaards Fader synes helt fredsommelig ved Siden af denne lidende Olding og denne moderløse Drømmer-Dreng. Og endelig er der Grundtvigs nationale Højspændingstilstand, hvor hans Hjem for ham synes som et Danevirke; den afgørende Kamp skal efter hans Mening staa udenfor hans Havelaage¹; de Flaadesammenstød, som han varslar om, er sikkert dunkle Minder om 1801 og 1807, der nu fylder ham med Haab og Frygt.

Det er allerede, især gennem Hammerichs Erindringer², kendt, hvor vanskeligt det var først at gøre Grundtvig og hans Hustru begribeligt, at der var Tale om Sindssyge; den velmenende Gunni Busck, der er blevet hidkaldt, mener at have klaret Vanskelighederne ved at henstille, som Fru Grundtvig iøvrigt til hendes Mands Bedrøvelse havde gjort det allerede Lørdag 13. April³, at han lod være med det Kysseri⁴; i Grundtvigs Ord saa Busck, som saamange, kun den store, ofte dunkle Visdom; da han glad er ved at tage tilbage til Brøndbyvester, spørger Grundtvig ham høfligt: »Har Du noget imod, at jeg kysser Din Kone? Jeg vil dog spørge Dig ad først.« Det blev da til et pænt Kys paa Kinden⁵. I det hele prægede Grundtvig fuldstændig sin Omverden. Den unge Lærer Otto Jacobsen, der skriver under paa Begæringen om, at Vartov Kirke maa lukkes Langfredag, tager han op paa sit Skød og spørger, om de to er enige i det ny⁶. Et saadant Spørgsmaal er det ikke let at benægte overfor en Kæmpe med fuldkommen utrolige Kræfter. Ikke engang den ældste Søn, Johan Grundtvig, en Mand paa 43 Aar, turde sige Sandheden til

¹) Jfr. Hammerich a. St. S. 209.

²) A. St. S. 209.

³) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

⁴) Jfr. Buscks ejendommelige Brev 16. April 1867 til Grundtvig. Gr. Arkiv. fasc. 460.

⁵) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

⁶) Sst.

Faderen. Da han med sin Broder Sven er i Gladhjem om Mandagen¹, spørger den gamle: »Hvad siger mine Sønner?« Hvortil Johan stilfærdigt svarer: »Jeg siger ingen Ting, Fader«. Men Sven lagde ikke Skjul paa sin Mening; hans Onkel Peter Rørdam kunde med Rette sige til ham: »Ja vi to ved, hvad det er²«. Som nittenaarig havde Sven været Vidne til sin Faders Sindssygdом i 1844; det var ellers blevet indenfor Hjemmets Vægge, hvad Grundtvig egentlig fejlede. Nu kunde det ikke nytte, som nogle gjorde, at bebrejde Fru Asta, at hun ikke var en Karakter som Fru Lise, der kunde holde den Skam, som man dengang følte ved Sindssygdomme, som et Familieanliggende³; og nu blev det halve Danmark gjort meddelagtig. Sven fik en haard Medfart for sin Aabenhed baade af sin Fader og sin Stedmoder. Faderen bebrejdede ham hans Omsorg: »Jeg har tidligt gjort mine Sønner myndige, nu vil I gjøre mig umyndig!« Moderens var fyndigt, et Bibelsprog: »Vig bag mig, Satan⁴«. Skulde Grundtvig være en Daare? Nej hun klamrede sig til det samme, som en vakt Fynbo giver Udtryk for i sit Brev til Vartovs Kordegn⁵: »Det store udvalgte Redskab en Daare... Nej.« »Det store, udvalgte Redskab, som har bekjendt, forkjendt og lovsynget Vorherres *Jesu Christi Navn*, som ingen Anden i vore Dage, skulle han i sit Livs Aften blive en Daare og beskjemme det Menigheds-Liv, som Vorherre har vagt ved ham, skulle de falske Aander faa Magt til at kaste en Skugge paa hans daadfulde Liv, til Sorg for Alle vi Smaa, som takker Vorherre

¹) Sst.

²) Sst.

³) Elise Lindberg lægger meget Ansvar paa Fru Asta Grundtvig: »Grueligt er det, at Grundtvigs egen Kone skulde være blottet for den Følelse, der umueligt kunne tage Feil, thi hun kunne have skjult det for hele Verden, ja for alle hans Venner, ligesom hans første Kone gjorde« (nemt. 1844).

⁴) Ny kgl. Saml. 856, 8° og Otto Møller og S. Rørdam I, 126.

⁵) Skomagermester Mouritzens Arkiv, R.A. Brevet er fra Chr. Hansen 19. Apr. 67.

for ham, og til Triumf for Verden. Nej, vel staa min Forstand stille, men jeg troer, at der skeer ham intet, uden til Herrens Navns Ære og Menighedens Gavn og Glæde¹.«

Det var ogsaa svært at faa alle indenfor Menigheden til at se, at Grundtvig var sjælesyg. Særligt de ældre Vartovfolk kunde ikke se, at der skulde være noget i Vejen. Og en af dem var den før omtalte Skomagermester Mouritzen, der frivilligt fungerede som Klokker i Kirken, og hans Hengivenhed for den gamle var meget stor (han samlede, da Grundtvig døde, alle Lysestumper sammen fra Sørgehøjtideligheden i Frelsers Kirke; de skulde tændes, naar han selv skulde begraves²). Han vilde hverken høre eller forstaa, at Grundtvig var sindssyg og skulde hindres i at staa paa Prædikestolen Fredag. Mouritzen tilbød gerne at følges med ham derop. Stiftsprovst Rothe er ogsaa tvivlsraadig og mener ikke at kunne tage mod nogen Begæring fra Menighedsmedlemmer, uden at denne sendes med Navnene til den gamle selv. Selvom Fru Grundtvig bliver fortørnet over, at man tør vove dette overfor Biskop Grundtvig, tager Grundtvig det mandigt; han kan ikke forstaa, at de gode Folk dog ikke hellere talte med ham selv derom, end at de gik til Rothe, og beroliger sin Kone med, at »det er jo mine bedste Venner, og de mener det naturligviis godt³«. Og dog udarter Sindssygen, ligesom i Vindbyholt Kro, til voldsomme Vredes- og Angstanfald. Indimellem er han klar som Krystal, han kan til Otto Jacobsen sige, at »Niels Lindberg var ikke til Alters i Søndags«, hvilket var rigtigt, de to Lindbergsøskende var gaaet efter Prædiken, og han huskede ogsaa, at han havde lagt sin Haand paa Skat Rørdam og Kones Hoveder⁴. Der havde dog været næsten 500 ved Skriftemaalet. Paaskelørdag havde saa Fru Grundtvigs Læge, Feveile, der mente, han vilde dø, aabnet

¹) Se Note 5 Side 240.

²) Ny kgl. Saml. 856, 8°. II.

³) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

⁴) Om den skarpe Hukommelse jfr. Helweg a. St. S. 86 f.

Fontenellen¹, da man frygtede et dødbringende Raserianfald, om man lod være. Paaskedag havde et sørgeligt Forløb. Grundtvig, til hvem nu ogsaa Dr. Blicher² fra Middelfart var kommet, blev nu bevogtet af Mænd fra Menigheden, og man havde ogsaa hidkaldt nogle Hospitalskarle. Ved Kirketid vilde han afsted, man skulde ikke narre ham derfor. Dr. Blicher og Sven Grundtvig maa kæmpe med ham; særlig Lægen bliver haardt medtaget, da den syge pryglers ham med sin Stok³. Nu forstod alle, her var ikke en Profet, men en Patient. Næste Dag kom Etatsraad C. E. Fenger, der raadede til, at man skulde finde et roligt Sted at være for den gamle Mand. Det skulde ikke være Oringe, som man et Par Dage havde tænkt paa, hellerikke Gl. Kjøgegaard, hvor man næppe kunde regne med Ro og Stilhed, men man valgte Frederiksdal, og efter Kriegers Ord⁴ følte Gr. sig som en anden Luther paa Vej til Wartburg. Han trængte til Ensomhed.

Den uhyggelige Sygdomshistorie var snart paa manges Læber. Grundtvig var jo en af Danmarks mest betydende Mænd. Politikeren, den senere Excellence A. F. Krieger fortæller sin norske Ven, HR. adv. Dunker derom⁵: »Vor Begivenhed i den sidste Uge har da været Grundtvigs Afsindighedsanfald. Den fysiske Anledning skal være, at et Saar paa Benet har lukket sig; den moralske er jo den gamle Hovmodsdjævel. Der er meget trist i den hele Slutning, om der end altid har været Anlæg hos ham, der kunde udvikle sig i den forskjelligste Retning. Det er ikke svært at see, at han i Amerika kunde være bleven en ypperlig Mormonhøvding. Martensen har taget denne Seir over Frimenigheds- og Præstefrihedsprincippet meget fromt, men det er let at see, at det har været en stor Seir for ham. Tænk

¹) Jfr. Helweg a. St. S. 100.

²) Blicher var en Nevø til Grundtvig.

³) Jfr. Hammerich a. St. S. 209.

⁴) Dagbøger IV, 67. . . . »anser sig nu for en ny Messias«.

⁵) A. F. Kriegers Arkiv, RA. Tillæg. 23. Apr. 67.

Dem, at de ivrigste Grundtvigianere ere komne og have tryglet om, at man vilde skride ind og forbyde Grundtvig at optræde til en ny Afskeed. Først da de begjærede det skriftligt, tilstod Martensen dem deres Ønske: Forbudets Udstedelse.

Jeg hører, at Grundtvig vel gav sig i Fredags, men en af Paaskehelligdagene vilde han ind og prædike, saa Sønnen med Magt maatte holde ham derfra. Legemligt er han kun altfor rask. I Begyndelsen vilde Adskillige af hans Tilhængere, navnlig Tilhængerinderne, paastaae, at han havde havt Aabenbarelses fra vor Herre, han skrev til Marineministeren et Bud fra Vorherre, at Preusserne kom her den næste Dag. Selv sad han og Konen oppe for at tage imod Preusserkongen. Nu er dog alle, selv hans Kone, enige om at opgive Troen paa Underet; efter deres sædvanlige Talebrug maatte de sige, at det er Djævelens Værk. Man haabede at komme ud af det derved. Det vil jeg overlade dem selv. Nu er Grundtvig blevet den carrikerede Prophet. Underligt at se, hvor nært Martensen og Krieger staar hinanden i Tankegang. Martensen taler i sine Erindringer netop om Gr.s Karikatur¹. Kriegers Kendskab til Grundtvigs Sindstilstand træder klarere frem i et nyt Brev til Dunker, 20. Maj 1867, end i de kortfattede Meddelelser i hans Dagbog for 16. Maj.

»Grundtvig sidder da i Frederiksdal med en Galelæge, over hvem han skriver Smædevers. Paa Veien derud ansaae han sig for Luther paa Veien til Wartburg, efter at være kommen derud, forekommer han sig selv at være ei blot Luther, men en ny Messias. Han har paastaaet, han to Gange før har havt den samme Fornemmelse, men ikke før nu havt Mod til at vedkjende sig denne Bevidsthed!«

Men ogsaa ned til Sorø naar Budskabet om Palmesøndagens Følger. Det er Professor Carsten Hauch, der ofte nævnes med Tilnavnet »den ædle Digter«, der fortæller sin Ven Prof. P. Hjort om deres fælles Ikke-Ven Grundtvigs For-

¹) Af mit Levnet III, 83f.

lis¹: »Man mærker tidt nok Spor af denne vanvittige Hovmod alt fra tidligere Dage, f. Ex. dengang han fortalte os, at Vorherre ikke kunde lide, at man talte saadan til den gamle Grundtvig.

Nu er han da bleven til Engelen Gabriel, omtrent saaledes som Folk, der ere modne til Daarekisten, blive til Keisere og Konger. Der er intet i Veien for, at han kan avancere og blive til Vorherre selv.«

Carsten Hauch anede næppe, at hans Perspektiver kom til at stemme med Sygdommens Forløb, hvori ogsaa Stadierne: syndfri, Vorherre forekom.

Efter at Distriktslæge *J. Blicher* er naaet hjem til Midelfart, sender han Docent Sven Grundtvig² 29. April 1867 en lille Redegørelse for, hvorfor hans Fader ikke, som i 1844, sendtes helt ene afsted paa Landet for at komme sig: . . . »Gud ske lov, at din fader kom så snart og så vel afsted. At drengen³ kom med, var jo rigtignok ikke det bedste; men jeg kan nok tænke mig, at det efter omstændighederne ikke kunde blive anderledes. Jeg har spurgt Sparrevohn, om han ikke synes om, at sende Frederik bort paa jævnlige udflugter, efterhånden på flere dage ad gangen, så at hans fader kunde komme til at føle *savnet*, for nu savner han egenlig ikke noget, men laver sig i forening med drengen en egen verden, hvori de ere hinanden nær, og alle andre stå som modstandere⁴. Drengen trænger vist også til sådan udluftning; men det kan jo bedre bedømmes, når man er nær ved dem. Gud give så, det må lykkes! Det kan jeg ikke andet end håbe; så skal Du se, meget har klaret sig både for ham og for os alle, som har ham kær, hvor forskjelligt vort syn i mange måder kan være.«

Frederik Lange Grundtvig havde grædende sagt til sin

¹) Ny kgl. Saml. 2411, fasc. 36 4°.

²) Dansk Folkemindesaml. 175, Sv. Grundtvig Arkiv IV. 29. April 1867.

³) Nemlig Frederik Lange Grundtvig f. 1854.

⁴) Ogsaa de ældre Børn var blevet oplært i at kunne tage Afstand.

store Broder Sven, da der var Tale om, at den halvvoksne Dreng skulde ned til Morbroderen og Mosteren paa deres Herregaard ved Køge: »Min Fader kan ikke undvære mig«¹. Og deri havde han Ret. Frederik hjalp sin gamle Fader med Korrekturlæsning, i Øjeblikket paa Grundtvigs Verdenshistorie. Drengen fik Lov til at komme med Forslag til Rettelser og Ændringer og blev snarere behandlet som en forstandig jævndrende end som det, han var, en Skoledreng paa tretten Aar. Frederik havde mange Interesser, Fugle optog ham meget, og han var ikke for intet Søn af en Skjald; han havde en poetisk Aare, der tidligt fik Lov til at flyde. Det rummede en stor Fare for Barnets naturlige Udvikling, at være saa nær ved en Titan som Grundtvig. Han kom til at se med Faderens Harme eller med hans Velvillie paa mangt et Forhold, som han personlig var ganske uskikket til at skønne over.

Og Fru Asta var med. Hvor nært det havde gaaet hende til Hjerte, at det alligevel ikke var den nye Tid, der var kommet, og hvor sørgeligt hun følte det, at hendes Mands Vidnesbyrd om, at han var blevet et nyt Menneske, et syndfrit, kun var en afsindigs Tale, og hvor uopretteligt Slaget om Gladhjem var tabt, saa afgørende, at hun solgte det og købte Ejendom i en hel anden Kant af Københavns Omegn, Store Tuborg paa Strandvejen, hvor der tidligere havde været en Slags ortopædisk Hospital, saa fornægtede hun ikke det skønneste i sin Natur, hendes ganske selvløse Optagethed af at være sin prøvede Ægtefælles trofasteste Hjælper. At skifte et væskende Saar regnede denne adelsbaarne Kvinde for et Privilegium, at være rede, blot for at lytte, være en god Tilhører, det havde hun særlige Evner til; ogsaa i hendes Drømme havde Grundtvig den første Plads². Hun havde taget sig det saa nær, ikke at

¹) Ny kgl. Saml. 856, 8°.

²) Om Asta Grundtvig se bl. a. Thyra Jensen: Kvinder i Grundtvigs Liv, 1934, og Mindeblade om Fru Asta Grundtvig 1891.

han var syg, det havde de prøvet sammen før¹, men at det var Sygdom, og at denne Opblussen og disse fagre Ord, der havde frydet mangt et Hjerte, dog kun var som Feberglød og et aandeligt Mareridt. I Løbet af faa Uger, mens Grundtvig langsomt, som en Eg, der ikke vil give op, viste det ene Tegn efter det andet paa, at Sundheden vendte tilbage, blev *hun* virkelig syg; ikke blot »forvirret og skørhovedet«, som de beske Tunger sagde, men mærket med Dødens Finger, saa man en Tid frygtede for, at det blev hende, der gik bort og ham, der atter blev Enkemand.

Men forinden var der sket adskilligt af Betydning. Enhver indrømmer nok, at det ingen misundelsesværdig Lod var at være Grundtvigs tredie Kone. Hvor meget den gamle Ægtefælle end kvad om sin datterlige Viv, havde Fru Asta det ikke let. Seks Børn, hendes egne fire, Grundtvigs Frederik af andet Ægteskab og deres fælles Barn, lille Asta, krævede hendes Tid, og hun vilde alligevel altid helst være om sin Mand; hun var ikke hans jævnbyrdige, som den sjælsrene Elisabeth og den storladne Marie havde været det, men hun var en kærlig, ganske ukritisk Natur, en Kvinde af den Type, der af sine Medsøstre, omtales med Tilføjelsen: »den lille Stakkel, det sølle Skind«. Hun var taalt. Selv den venlige Enkedronning Caroline Amalie siger til Peter Rørdam²: »Hendes Person er mig ubehagelig«, men yder hende dog al Retfærdighed³: »Gud opholde hende; hun er uundværlig for den Gamle.« Grundtvigs Børn af første Ægteskab var for Sønnernes Vedkommende lidt ældre end deres Stedmoder; og nu havde den stille Uges Begivenheder næsten umyndiggjort hende i Folks Øjne. Der var Kvinder nok, som nu knejsede med Nakken, som havde været ligesaa blinde og regnet med, at Grundtvig var den store Undtagelse, Profeten til Danmarks Menighed, de havde blot med en Skuldertrækning og maaske et Par

¹) Jfr. Helweg a. St. S. 82.

²) Caroline Amalie 20. Nov. 1857 til P. Rørdam.

³) Sst. 12. Januar 1865.

sammenknebnе Øjne afviklet deres kortvarige Forvildelse. Her var der gaaet mere i Stykker. For da Synet forsvandt, gik der en gammel, snart vred og bydende, snart elskelig og taknemmelig Ægtefælle i deres fælles Hjem, og han var ikke rask, ja han kunde endda, som det kunde ske med forvirrede Hjerner, mene, at det var ham, der var den raske og de andre, som fejlede noget. Og det blev ikke lettere, naar der kom besøgende ud til Frederiksdal for at tale med ham og se til hende. Her skulde gaaes meget varsomt tilværks. Især med de store Sønner fra Grundtvigs første Ægteskab. De var ikke nemme at skulle være Stedmoder for.

22. Mai 1867 skriver hun til Sven Grundtvig:

»Tak for Deres kjære Brev, som jeg fik for lidt siden; altsaa vente vi Dem og Johann paa Løverdag med Morgentoget; hvad Laura¹ angaaer, saa mener Sparrevohn, at det endnu ikke er godt for Grundtvig at see hende; derfor synes jeg, at det er bedst for hendes egen Skyld, at hun ikke tager med herud, men at jeg om Gud vil, kommer ind til hende, inden hun reiser². — —

Grundtvig har det jo bedre, det vil sige, han er falden mere til Ro; Gud Fader i Himmerig gjøre i Naade Alting godt med Tiden.

Kjære Svend! Udtalelsen i Deres Brev gjorde mig inderlig godt, jeg *dømmer* Dem ikke, det kunde aldrig falde mig ind, saavist som jeg selv trænger til en naadig og barmhjertig Dommer i Vorherre; jeg har ofte mærket Deres ædle, kjærlige, trofaste Hjerte, og det skatter jeg hos Dem, men naar det trækker sig tilbage indenfor den haarde Skal, da er det, jeg ikke kan forstaae Dem, da er det tungt at høre Dem tale og see Dem handle; men ihvad vi saa begge have af Feil og Skrøbeligheder — saa høre vi dog sikkert Vorherre til.«

¹) Dansk Folkeminde Samling Nr. 174, Breve til Sv. Grundtvig III, 22. Maj 67.

²) Fru Laura Grundtvig skulde paa en Rekreatjonsrejse til Udlandet.

Sven Grundtvig lignede i mangt og meget sin Fader; han havde hans stærke Sind, der gjorde det vanskeligt for ham at kunne fare med Lempe, ligesom den Kærlighed, som hans Stedmoder appellerer til, og som satte sin skønneste Blomst i hans ridderlige og grænseløse Omsorg for sin invalide Hustru, havde sin Nordside, at de, som han ikke kunde lide, ogsaa fik det ubarmhertigt at føle. Under Bestræbelserne for at komme sin gamle Fader til Hjælp, er det den store og lille Frederik, der kan glæde sig over hans stadige Forstaaelse, som ikke er uden visse skarpe Kanter, medens Stedmoderen og Pastor Busck væsentlig lærer ham at kende som deres store Anklager.

Men den unge Læge Antonius Sparrevohn gaar det godt. Han har Takt og Taalmodighed. Han underretter Sv. Grundtvig om Sygdommens Forløb:

Frederiksdal d. 27—4—67.

Kjære Herr Docent¹ og Kapt.² Grundtvig!

De har vist allerede selv kunnet sige Dem, at de første Dage ikke vilde blive saa rolige for Deres Fader, da Opholdet her ikke er ham behagelig, fordi han betragter det som en Fængsel³, og fordi han har lovet mig at ville være mig lydig, hvad jeg foranstaltede til hans sanitære Bedste.

Den Stemning, som han var sat i den første Dag, og som De selv tilfulde erkjendte vedblev, de smaa Baand, som jeg paalagde ham, fremkaldte Spydigheder og Satirer⁴, navnlig behagede det ham ikke, da jeg om Aftenen sad inde hele Tiden, mens Frederik læste Carl magnus⁵ for ham, og da der var læst vel omtrent en halv Time oplyste

¹) Nemlig i nordisk Sprogvidenskab v. Københavns Universitet.

²) Kaptajn i Forstærkningen.

³) Jfr. Grundtvigs Vrede over Autoriteter. Ny kgl. Saml. 856. 8°.

⁴) Jfr. Kriegers tidligere nævnte Udtalelser.

⁵) Formodenlig af hans egen Verdens Historie US. VI S. 688 — Krønike-Riim 1829, S. 56—57.

jeg ham om, at han ikke havde godt af det, imod hvilket han indvendte adskilligt, men da jeg roligt stod paa min Overbevisning, sagde han: »Naa, ja da, saa maa jeg finde mig deri«; og saadan ender altid vore Meningsforskjelligheder. Frederik og jeg sagde da: »God Nat«, han bad Fader vor med os, men da Fruen kom ind: »Nu maa Du læse for mig, lille Kone, thi de andre vil ikke«, men heller ikke dette Ønske fik han opfyldt, og han fandt sig rolig deri. Han gik kort efter i Seng og sov i samme Værelse som sin Kone, sov ret godt til Kl. 2, var da lidt urolig og vrøvlet, men faldt omtrent Kl. 6 atter i en rolig Søvn og sov omtrent 2 Timer. Da han kom op, vilde han til at skrive og nu forlangte han sin gamle Bog, som han skrev alle sine Tanker og Phantasier op i de sidste Dage i Hjemmet; den var ikke udskreven, og vi havde vel faaet den med; jeg maatte da give ham fuldstændig og bestemt Erklæring, at jeg havde bedt hans Kone om at holde den tilbage i Hjemmet under Laas og Lukke; at jeg havde gjort det, fordi dens Indhold ikke var sundt, men sygeligt, hvilket han paa det Bestemtteste afviste, men ogsaa denne lille Strid gik af i Kjærlighed, og paa samme Maade, dog vilde han ligesom imponere mig og sige, at han godt kunde huske Alt, hvad der stod i den¹, og saa kunde han jo afskrive det altsammen i den nye; dette frafaldt han imidlertid, da jeg sagde, at det gjorde Intet, thi ogsaa den nyes Indhold maatte jeg være bekendt med, og at dersom dens Indhold var ligesaa sygt og forvirret, blev den, naar den var udskrevet, taget i Forvaring paa samme Maade. — »Jasaa«, sagde han »saa maa jeg ogsaa nu, som jeg altid tidligere har gjort, skrive under Censur², og det maa jeg jo saa finde mig i.«

Inat har han sovet mere rolig, ogsaa i sin Seng, og idag da jeg talte med ham imorges, synes han dog en ubetydelig Smule mere tilfreds og beroliget, men havde næppe faaet sin Medicin, derpaa sin Pibe i Orden, førend han strax maat-

¹) Jfr. Helweg a. St. S. 86.

²) Altid tidligere d. v. s. før 1839.

te have fat i Protocollen og skriver der med en Iilfærdighed uden Lige og en Tankeflugt alt paa det religiøse Omraade. Dette er i al Korthed Indholdet af Deres Faders Tilstand, som jeg beder Dem tage til Takke med.

Lægen omtaler, hvor nødvendigt det er, at Grundtvig ikke kommer i Berøring med andre end sine allernærmeste: » . . . det er det, der er det sørgelige, at det har de fleste af hans christelige Venner i Kjøbenhavn sletikke haft Øje for, og de have valfartet til Deres Faders Hjem for at øse Alt af Nyhedens sørgelige Kilde, dette vil nu nok undgaaes, da han er trukken ud af dette Forhold og nu lever her i fuldkommen Eensomhed.

Fru Grundtvig har jeg gjort det Samme indlysende, og hun er enig med mig, og Kjærligheden til hendes Mand vil gjøre, at hun nok vælger de rette Maadeholds Grændser, og som et Bevis derpaa, at naar hun er bange for sig selv, saa kommer hun og spørger, hvad hun vel tør skrive om sin Mands Tilstand¹.«

Til de Digtninge², som saa Lyset ude i Frederiksdal, hvor man simpelthen ikke turde tage Pen og Blæk fra Grundtvig, det var som at berøve en Kæmpe hans Sværd, hører sikkert det lille Vers: Bjarkemaalet. »Kied ad Snak og træt af Tænken/ kied ad Hakkebræts-Musik,/ Skjalden laae og sov paa Bænken,/ Efter gammel Kjæmpe-Skik./ Drømde fælt, at Bjarke-Maalet/ Ham af *Loke* var frastjaalet!³« Som Sindssygdommen havde faaet ham til at tvivle, om han virkelig kunde være Fader til sine fem Børn, er det nu hans Digtarevne, som han kender til Frygten for at have mistet, at han ikke mere skulde kunne finde Ord for sine Sagn og Syner. Det kunde vel slaa ham selv, at han ikke i Øjeblikket var paa Aandens Tinder. I et lille Digt til

¹) Dansk Folkeminde Samling Nr. 179. Sv. Grundtvigs Brevs. VIII, 27. April 67.

²) Først og fremmest: Højnordens Rimkrønike. Hundedagene 1867. Poet. Skr. IX, S. 499—667.

³) Grundtvigarkivet fasc. 393.

Datteren Astas syv Aars Dag, hun var blevet paa Frederiksberg med sine Halvsøskende, udbryder han¹: »men skjøndt jeg er gammel bleven/ haaber dog jeg mangen Gang./ Som til Moder jeg har skrevet/ Skrive skal jeg Sang paa Sang/ Medens Bøgen groer i Skove,/ Medens Snekker gaee paa Vove/ Medens Fuglen synger lydt/ Medens Blomster smile blydt/ Medens Du alt mer Dig skynder/ At indaande Kvindens Ynder...« her er en lang Række af Grundtvigs Yndlingsbilleder: Fugle, Snekker, Bølger, Vover, Blomster, Kvinder, men det er uden Liv, som en smuk Have under Frost og Kulde. Men det skulde snart blive anderledes; det storladne Digt om Højnorden, der vel egentlig er, hvad man kalder en Repristination, et Værk i Lighed med Grundtvigs historiske Digte fra de yngre og unge Dage, er baade i Form og Indhold svært at skelne fra andre Aandsværker. Man turde vel ogsaa kræve for meget, selv af en Grundtvig, om der i det 84'de Aar skulde kunne ske endnu en aandelig Fornyelse. I hvert Tilfælde blev Sindets Saar lægte. Han kunde lidt efter lidt, dog med mindre Vinge-fang end før, spænde over de samme Aandslivets Egne, som tidligere, Historikeren kom først til sig selv, saa Digteren og til sidst Præsten. Det havde jo ogsaa været Grundtvigs Trosliv, som Sygdommen mest havde truet med en sidste Opblussen, som Ild i gammelt Ved.

Læge Sparrevohn havde regnet det for en Aftale med Sv. Grundtvig, at de hver Uge paa Frederiksdal Kro skulde samtale om Faderens Sygdom og Mulighederne for Helbredelse. Den hastige Sv. Grundtvig har alligevel krævet en skriftlig Redegørelse for Sygdomsbilledet, hvilket den stilsfærdige jyske Læge intet har imod at give; han havde bare ikke lovet det!

(12. Maj 1867)².

»... Hvad Deres Fader angaaer, da kan jeg glæde Dem

¹) Grundtvigsarkivet fasc. 393 »Til Asta Marie Elisabeth Grundtvig« 1867, 15. Maj.

²) Se Note 1 S. 250.

med, at der øjensynlig i det sidste Par Dage er indtraadt en Forandring til det Bedre, idet han af og til anstiller Reflexioner over sin Tilstand, som han jo slet ikke vil anerkjende som Sindssygdом; hvergang jeg taler til ham derom, bliver han meget vred, og jeg er nærved at tro, idetmindste at dømme efter, hvad der kan falde i Samtaler senere hen, at han dog anerkjender sin Sindstilstand, men ikke vil be-
kjende den for sin Omgivelse.

Et andet glædeligt Symptom er det, at han en Eftermiddag fortalte mig, da jeg spurgte ham om, hvad han nu arbejdede paa, om det var det samme Arbejde, som han havde beskjæftiget sig med i de sidste 8te Dage, og som jeg var lidt ængstelig for, at denne Idee mere og mere skulde fixere sig, og [han] sagde: »Er det ikke underlig, at det blev ligesom borte for mig imorges, og nu har jeg maattet begynde paa Noget nyt.« Han er dernæst fra de kirkelige Betragtninger mere og mere gaaet over til historiske, saaledes har han forlangt sin Verdenshistorie¹ herud, idet han skriver endel om Grækerne², og den vil han have at see efter i, da han jo ofte ikke kan huske Navne og af og til glemmer Eet og Andet; men det er atter det glædelige, at hans Tanker nu ligesom drages mere og mere over paa det Reelle og Sunde.

Hvad mig angaaer, da er jeg jo en Tvang for ham og til enkelte Tider, naar vi støde sammen, kan jeg jo godt fornemme, at han i Grunden betragter mig som en Slags Hustryran, som han ønsker at blive frie for, idet den strenge Isolation bliver ham mere og mere piinligt.

Derimod er Lægen ikke tilfreds med, at en af det grundtvigske Hjemms mange Læger, der var jo desuden C. E. Fenger, Feveile og Blicher, nemlig Lorentzen, er ivrig for at blande sig i Sygebehandlingen. Naar der nu først og frem-

¹) Var ved at blive udgivet i et nyt Oplag 1867 »Haandbog i Oldtidens Historie«.

²) Ny kgl. Saml. 3647, 4° findes Sv. Grundtvigs Redegørelse for Faderens literære Beskæftigelse under Frederiksdalopholdet.

mest arbejdedes paa at skaffe Grundtvig Ro og Hvile i Sindet!

»Doctor Lorentzen var herude forleden og til Dem maa jeg ærlig tilstaa, at hele hans Opførsel den Dag har jeg slet ikke kunnet forstaa, og hans Indgriben afstedkom da ogsaa Skade; han spørger mig ikke det Mindste ud, om hvordan Biskoppen havde det, var meget utaalmodig, havde en Iilfærdighed efter at komme derind og hævde ikke Taalmodighed til at høre paa min Beretning. Læg nu vel Mærke til, det traf sig netop den Dag, at jeg havde paadraget mig Deres Faders Uvilje ved at tale med ham om hans Sindstilstand. Dr. Lorentzen talte kun med ham om hans legemlige Befindende, hvilket jo finder meest Behag hos Deres Fader, da han jo kun vil anerkjende sig legemlig syg. Dernæst fortæller han ham, at Opgangen hertil var spærret, og at han maatte springe over; tænk Dem nu hans Uforsigtighed, da han jo godt veed, at Deres Fader betragter det som et Fangenskab, og at han derved forøgede hans Mistroiskhed, dernæst lover han Deres Fader, at han skal ud at kjøre lidt om Dagen, hvilket der allerede dengang var tænkt paa, men ikke talt til ham om, da jeg vilde have ham til, naar den Tid kom, at give mig det Løfte, at han ikke vilde benytte Vognen til at kjøre til Kjøbenhavn eller paa Visitter, men kun til at kjøre omkring i Skovene for Motions Skyld. Det glædede naturligvis Deres Fader meget, thi han var vred paa mig, fordi jeg kun havde givet ham Tilladelse til at gaa i Haven, og da han ikke maatte gaa andre Steder, vilde han slet ikke ud. De vil nok kunne indsee, at drejer Dr. Lorentzen af, naar han i Grunden skulde erkjendte sig om Deres Faders Sindstilstand, hvilket jo er Deres Fader ubehageligt, saa vil han ved sin Opførsel jo kun behage Deres Fader, og det fører maaske kun til at Deres Fader snart vil afryste mit Aag og give mig Rejsepas. Jeg kan for Fremtiden ikke correspondere mere med Dr. Lorentzen, men jeg har valgt Dr. Blicher til min Raad-

fører¹.» Han skriver loyalt, at Lorentzen er meget værdsat af Grundtvig.

Sven Grundtvig og Gunni Busck har i Sommerens Løb, da de mødtes ude i Frederiksdal for at se til Grundtvig, et meget voldsomt Sammenstød, der ikke staar tilbage for Paaskeugens stærke Brydninger. Den følelsesbetonede Busck, der midt i Juni har efterkommet sin Ungdomsvens Ønske om at se ud til ham, han har ellers villet, at han skulde have Ro og Ro igen, har truffet den gamle i nogen Forbitrelse over en Sag, egentlig en Smaating, som han lige har drøftet med sin Søn Sven. Sven vil, at man skal vente med Afgørelsen, til Faderen er blevet rask. Grundtvig føler sig saaret; skulde han ikke under alle Forhold kunne faa Lov til at raade for, hvad der skulde staa som Motto i en af hans Bøger; det er derom, Fader og Søn har skændtes². Det havde de prøvet før. Derfor bliver det til mundtligt og skriftligt Opgør mellem Busck og Sven Grundtvig, der begge mener, at de forstaar den gamle bedst. Busck havde ogsaa haft som Opgave fra flere, deriblandt Rigsdagsmanden N. J. Termansen, at sige, at de ikke vilde kunne følge ham, hvis han tænkte paa at træde ud af Folkekirken. Hertil havde Grundtvig »rolig og alvorlig« svaret: »Det har jeg aldrig villet, naar ikke de Bedste af Menigheden fulgte mig, til at gaa ud med Skravlet har jeg aldrig haft Lyst.« Sven Grundtvig giver Busck et hvast Svar paa hans Bebrejdelser for, at der ikke blev taget Hensyn til den syge Grundtvig. Tværtimod mener Docenten, at Sygdommen var kommet for at faa den gamle Biskop ud over den falske Stilling, som blinde Venner og Beundrere havde ført ham ind i. »Jeg har til flere af hans Venner udtalt, at denne dybe Ydmygelse var *maaske* kommen over ham, ikke for hans egen, men for hans blinde Tilhængeres Skyld.

¹) Dansk Folkeminde Samling Nr. 179. Sv. Grundtvigs Brevs. VIII, 12. Maj 67.

²) Ny kgl. Saml. 3647, 4° og Kirketidende 1916 S. 24. Jfr. A. Sparrevohns Brev 13. Juli 1867 til Sv. Gr. D. F. S. Nr. 179.

(Skyld i begge Betydninger: ved Brøde af dem og til Naade for dem) for at de, inden han kaldtes herfra, skulde lære, at ogsaa han var Støv og Aske, og at de ikke skulde gjøre et Afgudsbillede af ham til at tilbede. Og at der har været megen Fare for noget sådant, det er min Overbevisning, som jeg, der stadig var ham saa nær, i lange Tider har haft rigelig Lejlighed til at prøve, ligesom jeg ogsaa troer, at al den Forgudelse og Eftersnakken, hvorefter han, især i de senere Aar, har været stadig omgivet, har bidraget væsentlig til at prædisponere ham for denne Sygdom. Det har længe været min Sorg og Frygt, og derfor traf Ulykken mig med aabne Øjne¹. Sven Grundtvig mener, at hans gamle Fader først maa erkende sin Sygdom, før der kan tales om, at han som helbredt vender tilbage til Præstegerningen. At ville forhandle med ham, som Forholdene er i Øjeblikket, om Udtrædelse af Folkekirken eller ikke, mener han er direkte skadeligt for hans Muligheder for at komme sig.

Der bliver her ikke Plads til en længere Udredning af, hvorledes Grundtvig aandelig talt genvaagner, en Del Oplysninger derom er trykt i Kirketidende 1917 og benyttet af Helweg; endnu i August kan Niels Lindberg, der med Klarhed og megen ærbødig Forstaaelse har søgt at gøre enhver begribeligt, at det var Sygdom, som havde fremkaldt de sværmeriske Tilstande i Vartovmenigheden, og at det var alles Pligt at sørge for, at Grundtvig undtes Ro til at komme sig, lade Vennen Otto Møller i Gylling vide, at »Grundtvig er da i stadig Bedring; men der bliver vel mindre og mindre Haab om at faa ham at høre prædike igjen. Han er mærkværdig legemlig rask. Det bliver mig mere og mere klart, at denne Tugtelse — eller hvad Navn, man nu vil give den, — har været nødvendig for Menigheden og navnlig for dem, der samledes om Grundtvig i Vartou.« Han tilføjer: »Jeg har opskrevet en hel Beretning om, hvad der skete i Paaskeugen, for ved Leilighed at kunne finde Rede i det;

¹) Se Note 2 Side 254.

thi jeg ved af Erfaring, hvor glemsomme Folk er med Hensyn til, hvad de ikke vil huske¹«. Sidst i September erklærer Lægerne C. E. Fenger og A. Sparrevohn Grundtvig rask², og da man baade fra Menigheden i Vartov, hvor Sindene har beskæftiget sig med Muligheden af, at Grundtvig maaske vilde træde ud, hvis han ikke fik Lov til at tiltræde sit Embede paany, sender ham Tillidsadresser³ og Deputationer, og Minister Kierkegaard ogsaa efter personlig Samtale med Grundtvig selv⁴, tilsidst, trods Martensens store Betænkeligheder derved (»ingen Læge kan love, at der ikke skeer lignende Scener⁵«) gaar ind paa, at der under 14. December 1867 gives Grundtvig Tilladelse til at overtage sin Præstegerning paany, dog med Kapellanens uafviselige Hjælp ved Nadverbordet⁶.

Baade Grundtvig og hans Hustru var naaet til Sandhedserkendelse om Paaskeugens Begivenheder. Allerede sidst i August havde Dr. Sparrevohn fortalt sin Kollega Blicher, at Grundtvig »er kommet til Erkjendelse af sin Sygdom, og derved er det store Skridt sket, saa Resten kommer nok⁷!«

Ogsaa Fru Grundtvig forstod nu dem, der i April af Kærlighed maatte stænge Kirkedøren for hendes Mand.

¹) Utilg. 22. N. Lindberg 11. August 1867 til O. Møller. (Det kgl. Bibliotek).

²) Erklæringen, der findes ved den ofte nævnte Sag T. 472 i Kultusmin. Arkiv lyder: »At Hr. Biskop Grundtvig nu er helbredet for den Sindssygdom, der kom til Udbrud hos ham Palmesøndag d. A., og at hans Befindende i det Hele er saadant, at han er fuldstændigt istand til at røgte sit Embede som Præst ved Vartou Hospital, erklæres herved af os, der som Læger have behandlet ham i hans Sygdom.« 26. September 1867. Fenger, Dr. med. Antonius Sparrevohn, cand. med. et chir.

³) Kirketidende 1916, S. 40 ff.

⁴) Sst. S. 74 ff.

⁵) Martensens Erklæring 2. December 1867 i T. 472.

⁶) Kultusmin. Skr. til Martensen 14. December 1867. T. 472.

⁷) Dansk Folkeminde Samling Nr. 175. Sv. Grundtvigs Brevs. IV, 29. Aug. 67 med Blichers Grundsyn paa Sindssygdomme.

Nu var de ikke Djævle længere, som hun dengang i sit Fejlsyn dømte¹.

den 24de September 1867.

Kjære Termansen!

Nu kan jeg da bringe Dem den glædelige Efterretning, at min kjære Grundtvig er erklæret rask af Lægerne Doktor Fenger og Sparrevohn, og at han, naar Gud vil, atter kan tage fat paa sine kirkelige Forretninger.

Gud Fader i Himmerig først og fremmest og alene Æren og Takken i Vorherres Jesu velsignede Navn, for den store Naade, han har beteet os, hørt vore dybe Sukke og Bønner i Jesu Navn, og gjort Alting godt i sin Tid og Stund, naar vi nu først atter kan samles med Menigheden og takke og love ham, fordi han gjorde vore Hjerter glade igjen; det kan blive yndigt.

Kjære Termansen! for Deres kjære Brev, som jeg fik fra Dem, førend De forlod Kjøbenhavn, skylder jeg Dem endnu den hjerteligste Tak, De har vel nok og det med Rette, ventet et Svar; men jeg maa sige Dem, det var mig saa tungt at skrive til Dem, medens det endnu gik op og ned med Grundtvig, og saa igjen at skulle tage fat paa Alt forfra; det kunde jeg ikke taale, det følte jeg og derfor lod jeg være; jeg vil ogsaa kun kort omtale nogle Gjenstande, og naar vi saa mundtlig med Guds Hjælp atter tale sammen, da kan det gaae bedre med Meddelelser.

Jeg troer, De er vores oprigtige, trofaste Ven, som saadan har jeg da alletider betragtet Dem, siden De kom til os i vores Huus; derfor undrer det mig og har gjort mig ondt, at De, da De saa klart saae om Søndagen i Kirken, at Grundtvig var syg, at De da ikke anderledes søgte at komme til at tale med mig, end som det eeneste De svarede mig paa Yttringen af min Glæde, »at De haabede De kunde blive tilfreds her.« De kunde jo have kommet ud til mig den næste Dag, og selv talt til mig om det Hele, om ikke at

¹) N. J. Termansens Arkiv. R.A.

lade Grundtvig komme i Kirke igjen, troede De ogsaa det var haabløst, De kunde dog have gjort et Forsøg; ja, hvad det var, da jeg endelig fik Øinene op, ved Guds Naade, thi det var ham *alene*, der gjorde det, intet Menne-ske, det lader sig ikke beskrive, men een Ting er sikker og lader sig sige, da jeg saa den, var jeg ikke bange for at see Sandheden i Øinene, men vel blødte Hjertet — Gud give jeg havde seet det noget før, men Guds Villie skee, det er kun gaaet i Et og Alt, som han vilde have det. —

At De har dømt andre Kvinder strengt, og jeg veed jo kun alt for vel, hvem De nærmest tænker paa, det er *stor Uret*, vi har ikke Lov til at *dømme* vore Med-Brødre og Med-Sødskende i Christus Jesus — *Dommen* hører Herren til, og Gud skee Lov, at den gjør det, vi har ikke andet at gjøre end ved Guds Naade at lære at *elske*, at voxe og forfremmes i Tro og Haab og Kjærlighed til Gud og Menne-sker. Lad os dog lære først og fremmest at see paa os selv, saa faae vi ikke travlt med at dømme Andre.

Mangen Skuffelse har jeg oplevet under Grundtvigs Sygdom, i Henseende til Venskab som ikke har viist sig at være noget, men Gud skee Lov ogsaa mangel Ven har jeg lært at kjende som trofast, og Gud være takket, hvor man har mærket sand Kjærlighed; og iblandt vore oprigtige, trofaste, ærlige Venner kan vi ogsaa regne Dem, kjære Termansen, det veed jeg og Tak derfor, Tak! ellers havde jeg heller ikke kunnet skrive til Dem som jeg har gjort. Grundtvig har da isinde at gjøre Alt i Vartou Kirke ligesom tidligere. Vil De nu hilse Deres Kone, skjøndt ukjendt for mig, hvorledes gaaer det med Deres lille Pige?

I næste Uge haaber jeg at vi kunne flytte ind paa Store Tuborg Nr. 153 paa Strandveien, vores nye Eiendom. Igaar var jeg med Grundtvig paa gl. Kongevei, da han vilde tage Afsked med Huus og Have, som han nødig forlader.

Lev vel, med Guds Fred.

Deres hengivne

Asta Grundtvig.

Det kom til at se mørkt ud en Tid, da Fru Grundtvig, vel fordi Sindsspændingen lettedes ved hendes Mands synlige Helbredelse, selv blev saa alvorlig syg, som det tidligere er berørt. Til Gengæld hjalp ogsaa dette til, at Grundtvig ikke hovedkuls stormede ind i Arbejdet paany, men fik et Par Maaneder, hvori han kunde glæde sig over sit nye Hjem, skønt han med Vemod sagde Farvel til »Gladhjem«, og over, at der fra alle Sider i hans Vennekreds saaes hen til ham med uforandret Tillid og Ærbødighed.

Han er ogsaa klar over, hvilke Vanskeligheder en uoverlagt Handling kan have til Følge, og kommer derfor stillet færdigt ved Folkekirkens Dør med sin Begæring om at komme ind i Tjeneste endnu engang. Der skal ikke, om det staar til ham, skabes mere Uro, end der allerede er med den endnu uløste Ryslingesag.

Knap en Uge efter (29. September 1867) melder A. F. Krieger Grundtvig rask hos sin norske Højesteretsadvokat:

»Gamle Grundtvig er nu saa rask igjen, saa han sagtens igjen vil prædike! Det er et sært Menneske! Kunde han — uden stor Fare — drive det saa vidt som Garibaldi — til at lade sig arrestere med Glacéhandsker, vilde han føle sig stolt, men det lykkes ham da ikke, skulde man troe¹.«

Krieger har kun set Vrængbilledet; en anden Nordmand end Brevets Adressat, den 35-aarige Bjørnstjerne Bjørnson har mødt Grundtvig, da han først i November ved en Fest paa Marielyst Højskole har talt; han giver Henrik Ibsen et mere dybtgaaende Indtryk. Han havde set ham »stor, sund, løftende, høitidelig, — hvilken Kæmpe«. Bjørnson har ogsaa søgt at faa Rede paa, hvad der har gaaet for sig, siden han sidst var i Danmark, ikke mindst Grundtvigs Sygdom. Han har ogsaa hørt, at det var de ydre Omstændigheder, der havde forværret den: »Nu var hans Kone selv syg, og derfor et let Offer for hans løsslupne Fantasi«,

¹) A. F. Kriegers Arkiv, Tillæg. R.A.

saa hun fulgte ham i hans Taagetale om Bismarck og Holger Danske; Bjørnson ser et Shakespearesk Drama i Optrinene i Vartov Kirke og slutter: »Han er det største Træ i Skoven¹.«

N. F. S. Grundtvigs Sindssygdom kom til at berøre saa mange, fordi den i sin Oprindelse blev mistydet, og fordi den med alt det uhyggelige, den bragte med sig, det Sindets Slam, der laa som mørke Skygger ved Herligheds-Drottens Vej, bragte saamange Syner og dunkle Haab til at lyne og lyse i en aandelig Modgangstid; det var noget af Hjertets skønne Morgendrøm, man ventede var ved at gaa i Opfyldelse, nu da Miraklernes Tid var inde med Lægedom, en ny og syndfri Slægt, et genfødt Danmark. De nøgterne, som Skat Rørdam og Niels Lindberg, saa' straks, hvad der var sygt, og hvad der var sundt. Siden saa de fleste det. »Dyrt blev I købt, bliv ikke Menneskers Trælle«, det var den Bibeltekst, som Skat Rørdam ønskede, at Grundtvig vilde tale over, naar han igen vilde forkynde Evangeliet i Vartov Kirke².

De lange Sygdomsmaaneder blev en Prøvens Tid baade for Grundtvig og hans Venner. Men hvad mange af dem havde bedt om³, gik i Opfyldelse. Han fik Lov til, inden Solen sank for sidste Gang, at virke for den Herre, som han baade i Ve og Vel bekendte sig til og længtes imod.

¹) H. Koht: Bjørnstjerne Bjørnson, Grotid. II, 266.

²) Otto Møller og Skat Rørdam I, 131.

³) Jfr. Sv. Grundtvigs smukke Brev til Faderen 22. Sept. 67. Gr. ark. fasc. 469.